

1. СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

Термін «філософія» має давньогрецьке коріння. Він походить від двох грецьких слів : «філео» - любов і «софія» - мудрість і означає любов до глибоких теоретичних міркувань, а в дослівному перекладі – «любов до мудрості». Українські філософи XVIII – XIX століть, і передусім Г. Сковорода, позначали філософію словом «любомудріє». Вперше термін «філософія» з'явився у вжитку давньогрецького мислителя Піфагора (570-497 р. до н.е.). Він вважав, що мудрість притаманна лише богам, а люди здатні тільки до неї прагнути, поважати, любити її. А як назву специфічної галузі знань його вперше вжив давньогрецький філософ Платон (429 – 347 р. до н.е.). Спочатку філософія охоплювала увесь комплекс людських знань про світ, оскільки ці знання на той час не мали дисциплінарної диференціації. Знання були синкретичними, тобто єдиними.

Філософія як універсальний спосіб самоусвідомлення людиною самої себе, сутності світу і свого призначення в ньому започатковується у VII – VI ст. до н. е. у Давній Індії, Китаї, досягнувши своєї класичної форми у Давній Греції.

Питання, що вивчає філософія, є одним з найпроблематичніших для неї, оскільки проблематика її історично змінювалась. У різні епохи домінували то вчення про буття, то вчення про пізнання, то політичні чи етичні проблеми. В Європі до XII ст. філософія охоплювала все знання про світ , тобто зародки всіх наук. Предмет філософії пройшов свою еволюцію. Тому при визначенні предмета філософії слід брати до уваги загальну тенденцію, що пронизує конкретні її формоутворення. Філософію можна трактувати як осягнення розумом всезагального.

Найбільш загальні засади суцього (буття – небуття, простір – час, причинність, сенс людського існування, істина, добро тощо), з яких «конструюється» світ, і є предметом філософії. При цьому філософія намагається звести всі ці різноманітні загальності до одного принципу – Бога, матерії тощо. Філософія намагається пізнати і пояснити світ. А оскільки система ідей є не що інше, як теорія , то філософію можна вважати теоретичним світоглядом.

Філософський світогляд заснований на розумі. Предметом філософських досліджень стають найбільш загальні проблеми: що таке світ, чи існує Бог, чи вічна душа, що таке добро і зло тощо.

Людина є соціоприродною істотою, єдністю біологічного та духовного начал. Завдяки своїй свідомості людина організовує своє життя. Існують певні форми , в яких твориться, зберігається і передається духовність – **мистецтво, мораль, релігія, філософія**. Це поєднання в певній особі, в суспільстві формує світогляд.

Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Центральна проблема світогляду – відношення людини до світу. Існує три типи виявів відношення людини до світу: **пізнавальний; оцінювальний; практичний**.

Функції світогляду:

- **функція тлумачення, розуміння світу;**
- **оцінювальна (аксіологічна) функція;**
- **праксеологічна функція.**

Виділяються три **історичні типи** світогляду: **міфологічний світогляд; релігійний світогляд; філософський світогляд.**

Трактування відношення людини і світу є джерелом основних філософських проблем та філософських дисциплін. До найпоширеніших належать проблеми, що

таке світ, буття, що насправді існує, а що не існує. Вченням про буття займається **онтологія**.

Онтологія – вчення про першооснови буття.

Вона виділяє різні сфери буття – неживу і живу природу, соціальний світ, сферу ідеальних предметів тощо. Онтологія охоплює *вчення про категорії*.

Філософська антропологія – вчення про природу та сутність людини.

Гносеологія – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Оціночне відношення людини до світу є предметом вивчення *аксіології* – філософської дисципліни, яка досліджує закономірності побудови сфери цінностей.

Практичне відношення людини до світу є предметом *теорії практики*, або *праксеології*, дисципліни, яка ще остаточно не сформувалась. У межах практичного відношення виділяють *філософію техніки* – дисципліну, яка привертає дедалі більше уваги. Закономірності розвитку філософських ідей, чинники, які зумовлюють його, з'ясовує *історія філософії*.

Метод – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Діалектика – метод, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого – взаємодія (боротьба) протилежностей.

Феноменологічний метод. Формування понять, якими оперує філософія.

Трансцендентальний метод. Суть його полягає в тому, що визначення суцього дається через розкриття суб'єктивних умов (засад) його конституювання (формування).

Герменевтика. Проникнення в смисл деяких феноменів на основі з'ясування їх місця та функції в культурі, тобто в контексті культури.

Функції філософії:

- *світоглядна* – системне, абстрактно-теоретичне, пояснення світу;
- *загально методологічна* – формування загальних принципів і норм одержання знань, її координації та інтеграції;
- *пізнавальна (гносеологічна)* – пояснення найбільш загальних принципів буття та вихідних основ нашого мислення;
- *прогностична* – розкриває загальні тенденції розвитку людини і світу;
- *критична* – принцип «піддай усе сумніву», виконуючи анти догматичну роль у розвитку знань;
- *аксіологічна* – дослідження об'єкта з точки зору різноманітних цінностей;
- *соціальна* – завдяки якій соціальне буття не лише одержує необхідну інтерпретацію, а й може зазнати змін;
- *гуманістична* – шляхом утвердження позитивного сенсу і мети життя, формування гуманістичних цінностей та ідеалів виконує роль інтелектуальної терапії ;
- *освітня* – пов'язана з впливом філософії на свідомість людей.

2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ КОСМОЦЕНТРИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ

Давньоіндійська філософія

Історія індійської культури сягає глибини віків. Активну участь у її творенні брали арії – кочові племена. Давньоіндійське суспільство було кастовим, світоглядом його

була міфологія, викладена у Ведах – збірниках гімнів. Веди освячували кастовий лад і проголошували панування касті жерців (брахманів) над всіма іншими кастами, в т. ч. військовою аристократією – кшатріями. Звідси назва ведійської міфології – брахманізм.

Серед багатьох шкіл індійської філософії чітко окреслюються два їх типи: ортодоксальні, класичні (даршан) і неортодоксальні, некласичні (настіка). *Ортодоксальні* визнають безумовний авторитет Вед. *Неортодоксальні*, хоч і запозичують з Вед деякі ідеї, не визнають їх святості.

Ортодоксальні, класичні (даршан) філософські школи. До них належать *веданта*, *міманси*, *вайшешика*, *санкх'я* і *йога*. Основою світу вони проголошують *Брахмана*, Бога, духовну субстанцію. Спочатку брахман поставав як особа Бога, згодом він трансформувався в духовну субстанцію, основу всього суцього. Існує декілька сходин, які ведуть до осягнення брахмана. Вищою з них є медитація. Завдяки злиттю з космічним брахманом атман людини долає безкінечність перевтілень – *сансару*, яка породжена *кармою* – відплатою за попереднє життя. Такою постає загальна конструкція світу і місця людини у ньому у *веданті* і *мімансі*, які найбільше наближені до Вед.

Вайшешика визнає дев'ять субстанцій – землю, воду, світло, повітря, ефір, час, простір, душу і розум.

Санкх'я вважає основою світу матерію (пракріті) і атман – принцип індивідуальності й духовності. *Ньяя* приділяла увагу теорії пізнання і логіці, розробила вчення про силогізми. *Йога* сформулювала сукупність правил (методологію) регулювання фізіологічних і психічних процесів людини.

Неортодоксальні, некласичні (настіка) філософські школи. До них належать буддизм, джайнізм і чарвака – локаята. *Буддизм* – світова релігія, морально-етичне вчення зі значними філософськими вкрапленнями. Вважає, що життя – це страждання. *Джайнізм* виник водночас з буддизмом, має спільні з ним мотиви. Вважає, що перервати карму (долю, прокляття) сансари можна аскетичним життям.

Чарвака – локаята – єдина матеріалістична школа Давньої Індії. Основою світу вважає п'ять елементів – воду, вогонь, повітря, землю і (іноді) ефір. Заперечує ведійське вчення про карму і сансару, існування Бога і душі.

Давня китайська філософія

Виникнення і розвиток давньокитайської філософії припадає на VIII ст. до н. е.

Конфуціанство – філософське вчення, яке проголошує верховенство добра у світі, захищає непорушність установлених небом суспільних норм.

Основою конфуціанської моральної концепції є вчення про *жень* – людинолюбство. Вчення про *жень* – це варіант нової моралі, яка підривала основу патріархально-родових звичаїв.

Даосизм – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону дао.

Даосизм порушує проблему справжнього, відмінного від видимого буття, поділяє світ на невидиме дао і видимий, створений ним світ речей. Дао – нематеріальна субстанція, позбавлена тілесності.

Філософія Давньої Греції

Давньоіндійська філософія виникла в VI ст. до н. е.

Поділяється на три етапи:

1. VI – V ст. до н. е. Філософія зосереджувалася на пошуках першооснови суцього, загального.

2. IV – III ст. до н. е. Поворот мислителів від зовнішнього світу до людини, домінування політичної, етичної та гносеологічної проблематики.

3. III ст. до н. е. – V ст. н. е. Замикання особи (одиночного) на себе, домінування етико-релігійної проблематики.

Натурфілософія – сукупність філософських спроб тлумачити природу через переживання людиною природи або за допомогою основних знань природничих наук.

Це перша історична форма філософії. Охоплювала всі знання про світ.

Першим мислителем вважають *Фалеса*. Він стверджував, що основою усього суцього є вода.

Анаксимандр вважав основою світу апейрон – безкінечне і *Анаксімен*, який стверджував, що це повітря.

Піфагор та його послідовники вбачали основу світу в числах, в кількісних пропорціях. Виникає *піфагореїзм*.

Піфагореїзм – напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував та обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу та сутності речей.

Вони порушили проблему *квантифікації (кількісного вираження) суцього* (зведення всього суцього до величин, які можна вимірювати).

Дальший розвиток натурфілософії пов'язаний з Гераклітом та елеатами (назва школи походить від м. Елей) Парменідом та Зеноном, які намагались розв'язати проблему тотожності і відмінності суцього, а також руху і спокою.

Дальший розвиток філософії полягав у запровадженні *принципу дискретності*, перервності як засобу побудови світу. У цьому напрямі рухалася думка Емпедокла, Анаксагора і атомістів Левкіппа і Демокріта.

Класичний період давньогрецької філософії.

Поворот інтересів мислителів від космосу, світу до людини.

Антропоцентризм – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Людина як проблема філософії вперше була усвідомлена *софістами* (з давньогрецької – «мудреці»). Вони усвідомили протилежність людини і світу, суб'єктивного і об'єктивного. Відмовилися від побудови натурфілософських систем, головну увагу приділяли аналізу пізнавальних та оцінювальних спроможностей людини.

Мислителем Протагором людину було проголошено «мірилом усіх речей».

Проти *софістів* виступали: Сократ, Платон, Арістотель. У соціальному вченні вони стверджували значущість соціальних інститутів, а в загально філософському – намагались відновити загально значущість ідей добра, прекрасного, істини, подолати релятивізм і суб'єктивізм софістів.

Заслугою Сократа, Платона і Арістотеля перед філософією є те, що вони відкрили і почали досліджувати *теоретичне мислення* – сферу всезагальних ідей.

Філософія епохи еллінізму.

Провідними філософськими течіями цього періоду, які розглядали етичну проблематику, були стоїцизм, епікурейство, скептицизм.

Стоїцизм – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

Засновником стоїцизму був Зенон.

Епікур відродив атомістичне вчення Демокріта. Філософія Епікура – **епікурейство**.

Скептицизм – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості осягнення істини, здійснення ідеалів.

Представники: Піррон та Секст-Емпірик. Систематизували аргументи проти пізнаваності світу, висунувши на основі цього вимогу «утримуватись від суджень». Пропонували атараксію – стан незворушності й не затьмареності душі.

Неоплатонізм – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

Неоплатоніки спробували вибудувати щось на зразок інтелектуальної релігії.

Представники: Плотін, Порфирій, Прокл.

3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Залежно від історіософської позиції, Середньовіччя як історичну епоху можна вважати або закономірним продовженням античності (і тоді важко зрозуміти безодню між ними), або новим витокom історії. Більш прийнятною є друга позиція, яка ґрунтується на концепції історичного коловороту (греко-римська цивілізація занепала, прийшли нові народи і розпочався новий цикл нової цивілізації).

Філософія в Середньовіччі розвивалася в лоні релігії як панівного світогляду тієї епохи. Носіями філософії було вузьке коло служителів церкви. Світської філософії не існувало. Звідси догматизм, авторитаризм і традиціоналізм цієї філософії.

Патристика

Перший період (II – VII ст.) у розвитку середньовічної філософії названий *патристикою*.

Патристика (лат. pater – батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II – VII ст.

Представлений він вченням «отців церкви» – Квінта Тертулліана, Августина Блаженного та ін. Відомим твердженням «Вірую, бо це абсурдно» Тертулліан висловив один із основних принципів патристики – примат віри над розумом.

Схоластика

Наступний період (XIII – XV ст.) в розвитку середньовічної філософії називають *схоластиком*.

Схоластика (лат. scholasticus – учений, шкільний) – філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

У розвитку схоластики існує два періоди:

1. До XII ст. На цьому етапі домінують ідеї Августина, пов'язані з неоплатонізмом (августиніанство).

2. З XIII – по XV ст. У цей час поширюються ідеї Фоми Аквінського, який пристосував вчення Арістотеля до потреб зміцнення позицій католицизму. За іменем фундатора цей період схоластики отримав назву *томізм*.

Схоластика практично вирівнює в значущості віру й розум.

Фома Аквінський виділяє чотири ступені буття:

- «царство мінералів», де форма є лише зовнішньою визначеністю речей;

- «рослинне царство», де форма виступає як рослинна душа;
- тваринне царство і, відповідно, тваринна душа;
- людина і розумна душа.

Дискусія між *номіналістами* і *реалістами*.

Реалізм (лат. *realis* - суттєвий, дійсний) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

Реалісти – Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський – вважали, що людина осягає ці сутності в поняттях розуму.

Номіналізм (лат. *nomen* – ім'я) – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

Номіналісти – Вільям Оккам, Жан Буридан – вважали, що речі одиничні, не приховують ніяких універсалій.

Філософія епохи Відродження

Період XV – XVI ст. прийнято називати епохою Відродження. Соціально-економічною суттю цієї епохи є зародження капіталізму. В містах Італії зароджується мануфактура, формуються торгові центри загальноєвропейського значення.

Середньовіччя, як відомо, не знало соціальної особи. То був період станового суспільства. Однак християнство як релігія формувало особу, здатну до вибору між добром і злом, нести відповідальність за свій вибір. Але ця «внутрішня», духовна особа була скована феодальними відносинами. Напруга між «внутрішньою особою» і зовнішніми феодальними порядками знайшла свою першу розрядку в епоху Відродження. Із соціальної точки зору дана епоха стала *епохою пробудження особи*.

Назва епохи походить від переконання її творців у тому, що вони відроджують епоху античності. Відродження – це епоха розквіту художньої культури, зародження гуманізму як світської культури, епоха реформації та контрреформації, зміни геоцентричної системи геліоцентричною, епоха великих географічних відкриттів.

Розквіт художньої культури (Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321), Леонардо да Вінчі (1452 – 1519), Буонарроті Мікеланджело (1475 – 1564)) набув небувалого розмаху, перетворивши мистецтво на центр духовного життя. Зароджується «світська» гуманітарна, тобто людська (про людей і для людей) наука.

Концепція двох істин :

- *релігійна* – вважалось, що дана Богом через Біблію як одкровення;
- *філософська* є знанням, отриманим на основі вивчення природи – божого творіння.

В цей час виникла і поширилася *реформація* – релігійне оновлення, спрямоване проти офіційної церкви.

Революційним щодо усвідомлення місця людини в світі, в системі «людина – природа – Бог» було геліоцентричне вчення Миколи Коперніка (1473 – 1543). Земля – центр Всесвіту, людина – вінець творіння. Геоцентрична система ґрунтується на *теології*.

Теологія – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, має свою ціль.

Розвивалася астрологія. Земля проголошувалася однією з планет, що обертається навколо Сонця (Коперник), а Сонце однією із зірок, навколо яких є свої планети – Джордано Бруно (1548 – 1600). Галілео Галілей (1564 – 1642) і Йоганн Кеплер (1571 – 1630) склали гороскопи.

Неоплатонік Микола Кузанський (1401 – 1464): «єдине» – тотожне безкінечному. Ідея збіжності центру, одиниці (Бога) і безкінечності (світу) стала основою *пантеїзму*.

Пантеїзм – філософське і релігійне вчення про присутність Бога у єстві самої природи, отождоження Бога з природою, розчинення Бога в природі, або, навпаки, природи у Богові.

Джордано Бруно стверджував, що космос і божество безкінечні, вони єдині. Природа – це «Бог в речах». Здатність мислити, відчувати притаманна всім речам природи.

В цей час філософія і наука виходять з-під патронату релігії, стають світськими знаннями, урізноманітнюються течії, розширюється коло проблем філософії.

4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII – XVIII ст.)

Наукова революція XVI – XVII ст. та її вплив на розвиток філософії

Особливості наукової революції:

1. Відмежування наукового знання від релігії та філософських вчень минулого.
2. Піднесення досвіду до рангу експерименту.
3. Проголошення математики мовою науки.
4. Виокремлення проблеми методу в самостійну сферу знання, що свідчить про зрілість науки.

Метафізика – умоглядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

Основним поняттям метафізики XVII ст. є субстанція. *Субстанція* – те, що існує само із себе, тобто абсолютне (нестворене і незнищене), само детерміноване (незалежне ні від чого). Вона визначає все суще, лежить в основі всього сущого, породжує його.

Основні протилежні напрями у філософії Нового часу.

Емпіризм – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Представники цього методу вважали, що відчуття, чуттєвий досвід відіграють вирішальну роль у пізнанні, що вони є джерелом наукових ідей.

Раціоналізм – філософський напрям, який визнає центральну роль в пізнанні розуму, мислення.

Його прихильники стверджували, що всезагальний характер ідей можна вивести лише з розуму (з логіки мислення, його категоріальної структури).

У філософії Нового часу було протистояння *матеріалізму* та *ідеалізму*.

Матеріалісти вважали субстанцією матерію, природу, ідеалісти – Бога, душу.

В цей час утворилися світоглядні форми – деїзм, дуалізм, пантеїзм.

Деїзм стверджував, що Бог створив світ, дав йому перший поштовх і далі не втручається в його справи. Деїсти визнавали замість природи, вважали її мовби другою субстанцією. *Дуалізм* виходив з визнання співіснування двох субстанцій – духовної та матеріальної. В *пантеїзмі* ці дві субстанції виступали як щось єдине, світ поставав водночас природою і Богом.

Натуралізм – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого.

Натуралізм прагне звести суб'єкт (людину) до об'єкта (природи), пояснити людину законами і категоріями, які створені для пояснення природи (натури).

Форми натуралізму:

механістичний – намагався пояснити всі явища природи, в тому числі людину, на основі законів механіки;

фізикалізм, біологізм, кібернетизм – спроба звести свідомість людини до кібернетичної машини.

Суб'єктивізм – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Намагається вивести об'єкт із суб'єкта, пояснити об'єкт через суб'єкт. У філософії Нового часу зародилась *індивідуалістична і суспільна (тотальна) теорія суб'єкта*. Стрижневою її проблемою є відповідь на питання, хто реально здійснює процес пізнання - окрема людина чи суспільство.

Емпіризм. Англійська філософія XVII – XVIII ст.

Емпіризм і раціоналізм є основними протилежними тенденціями у філософії XVII ст. Засновником емпіричної традиції є Ф. Бекон. Йому належить відомий вислів «Знання – це сила». Головні свої зусилля Бекон спрямовував на пошук методу наукового пізнання. Цій проблемі присвячена його основна праця «Новий Органон». Він запропонував метод *індукції* – це хід думки від одиничного до загального (поняття, аксіоми). Бекон вірив, що чуттєвий досвід є джерелом загальних ідей.

Ідеї Ф. Бекона систематизував Т. Гоббс. Він посилив роль дедуктивного методу в пізнанні. Його споріднює з емпіриками номіналізм щодо розуміння природи загальних понять.

Номіналізм – філософський напрям, який визнавав реальне існування поодиноких речей, вважаючи загальні поняття лише породженими людським мисленням іменами, знаками, назвами.

Світогляд Гоббса є суто механістичний. Основні властивості тіл він зводив до протяжності, форми, тобто до так званих об'єктивних якостей, які підлягають кількісному виміру.

Систематичності й цілісності емпіризм набув у працях видатного мислителя, філософа Дж. Локка. Він зосередився на дослідженні можливостей розуму, зробивши поворот від об'єкта (природи) до суб'єкта. Основна його праця називається «Дослідження людського розуміння». Локк є сенсуалістом.

Сенсуалізм – напрям у філософії (теорії пізнання), який визнає відчуття єдиним джерелом знань.

Дж. Берклі поставив собі за мету спростувати поняття тілесної субстанції (матерії), яка, на його думку, лежить в основі деїстичних та атеїстичних концепцій. Він стверджував, що не тільки вторинні, а й первинні якості є не що інше, як відчуття. А відчуття існують у свідомості. (Реально, отже, існують тільки я, душа (мисляча субстанція) і відчуття в мені.) Бути, існувати означає, за Берклі, бути сприйнятим.

Д. Юм заперечує об'єктивне існування речей. У свідомості наявне сприймання двох типів – чуттєві враження та ідеї, якими оперує мислення. Мислення постає як послаблений ступінь чуттєвості. Він заперечує не тільки матеріальну, а й духовну субстанції. Юм намагався в межах суб'єктивних відчуттів упорядкувати в просторово – часових координатах і в причинному зв'язку суб'єктивний світ.

Раціоналізм був новим типом філософії. Він намагався обґрунтувати нову науку. Засновником раціоналістичної течії є французький мислитель Декарт. Він заклав засади раціоналізму як універсального світогляду. Декарт вважав, що філософія повинна служити цілям практики. Він замислив розбудувати струнку систему наук, яка б за аналогією з деревом мала: корінням - метафізику, стовбуром -

фізику, а гіллям – всі інші науки. Знаряддям розбудови повинен бути новий метод. Саме пошук методу наукового пізнання Декарт вважав одним з найважливіших завдань філософії. Декарт відкрив сферу свідомості як мисленну діяльність «Я», суб'єкта. Свідомість він мислить як сукупність актів (дій) – сприймання, судження, бажання та ін. Перший його висновок: «Я мислю, отже, я існую». Він заклав засади *механістичного світогляду*. У межах такого світогляду світ поставав одноманітним, простим і зводимим до чисел.

Свій варіант раціоналістичної філософії створив Бенедикт Спіноза (1632 – 1677), який досліджував переважно етичні проблеми. Основна його праця – «Етика», яка складається з дефініцій, аксіом, теорем, доведень. Математичну раціональність Спіноза визначав принципом побудови всього суцього. Визнавав одну субстанцію – Бога.

Німецький мислитель Г.-В. Лейбніц зробив спробу синтезу аристотелізму та філософії Декарта. Він вважав, що поведінка душі і тіла подібна до двох маятників, що коливаються гармонійно без взаємодії. Ця концепція отримала назву *наперед установленої гармонії*. Лейбніц визнавав множинність субстанцій (плюралізм). У сфері пізнання він розрізняє «істини розуму» та «істини фактів». Під «істинами розуму» він розумів сферу логіко-математичного знання, яке вибудовується за законом заборони протиріччя в мисленні й істинність якого не потребує звернення до чуттєвих фактів. «Істини фактів» – це емпіричні випадкові істини, протилежне їм можна мислити. Ці істини носять вірогідний характер.

Філософія Просвітництва

Просвітництво постало як ідейний рух XVIII ст., що охопив країни Західної Європи. Його основу становила віра в розум як джерело знання і як засаду побудови щасливого життя (окремої людини та суспільства), віра в науку, в соціальний прогрес, критика релігії та марновірства, віротерпимість аж до атеїзму, визнання природних прав людини. Як ідеологія, Просвітництво виражало інтереси молоді буржуазії. Просвітництво за своєю суттю оптимістичне, проїняте вірою в щасливе майбутнє людства.

Найбільшого розвитку воно набуло у Франції. Ідейним рупором і духовним центром Просвітництва стала знаменита Енциклопедія, яку з 1751 по 1772 рік видавали французькі просвітелі, спочатку Жан Даламбер (1717 – 1783), а відтак Дені Дідро (1713 – 1784).

Найвідоміші французькі просвітники – філософи-деїсти Франсуа Вольтер (1694 – 1778), Етьєн Кондільяк (1714 – 1780), Шарль-Луї Монтеск'є (1689 – 1755), Жан-Жак Руссо (1712 – 1778) і представники матеріалізму Дені Дідро, Жюльєн Ламетрі (1709 – 1751) та ін. В Англії ідеї Просвітництва проповідували Антоні Шефтсбері (1671 – 1713), Джон Коллінз (1676 – 1729) та ін. У Німеччині представниками Просвітництва були Християн Вольф (1679 – 1759), Александр Баумгартен (1714 – 1762), Готгольд Лессінг (1729 – 1781) та ін.

Просвітники піднесли розум до вищого ідеалу епохи. У їх поглядах панував механістичний світогляд, заснований на фізиці Ньютона і механіці Декарта.

Аристократія, яка в боротьбі з Просвітництвом спочатку опиралась тільки на релігію, пізніше витворила свою світську ідеологію. Нею став *романтизм*.

Романтизм – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

Романтики-Фрідріх Шлегель (1772 – 1829), Новаліс (1772 – 1801), пізній Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775 – 1854).

Романтизм постав як анти просвітництво. Романтики виходили з віри та релігії, рухалися від цілого (душі народу) до людини, апелювали до історії і культури, були носіями консервативних ідей.

5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Філософів, які належать до німецької класичної філософії, споріднює *зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта*, в онтологічному аспекті – *від природи до історії і культури*.

Критична філософія І. Канта

Засновником німецької класичної філософії є Еммануїл Кант. Він, як і просвітники, пройнятий ідеєю розуму, здатного продуктувати абсолютні вічні істини. Але він переосмислює цю ідею: розум трактує не як механічне відображення дійсності (емпірики) чи як послідовне методологічне розгортання вроджених ідей (раціоналісти), а як творця, конструктора дійсності (об'єкта) і знання про неї.

У творчості Канта виділяють докритичний і критичний періоди. У докритичний (догматичний) він був переконаний, що силою розуму можна досягнути закономірності природи. Під догматизмом Кант розумів філософську позицію, згідно з якою світ існує таким, яким людина його сприймає, а пізнання є його відображенням. Він назвав його *конструктивним критицизмом*.

Кант довів, що потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом). Джерело все загальності й необхідності знання він пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті.

Розум, який досліджував Кант, він називав «чистим», або «трансцендентальним» (потойбічним щодо емпіричного суб'єкта). Він намагався відповісти на питання, як у процесі пізнання отримуються всезагальні наукові істини математики, природознавства і метафізики – в трьох визнаних на той час сферах знання. Кант поділяв наукові судження на аналітичні та синтетичні. В *аналітичних судженнях* на зразок «всі тіла протяжні» зміст суб'єкта судження («тіла») і предиката («протяжні») збігається, оскільки поняття «тіло» охоплює і поняття «протяжність» (непротяжні тіла не існують і немає нетілесної протяжності). Такі судження є тавтологічними (не дають приросту знання) і малоцінними в науці.

Синтетичні судження поєднують різні за змістом поняття.

Кант ставить запитання: як можливі синтетичні судження в математиці, природознавстві та метафізиці? Відповідаючи на них, філософ розрізняє три здатності людини: чуттєве споглядання, розсудок і розум (теоретичний і практичний). Кант вибудував свою концепцію моралі, він стверджував принципову самостійність моральних принципів, які ґрунтуються на свободі волі. Кант – ригорист (прихильник суворих правил) у сфері моралі.

Він відповів на всі порушені ним запитання, створивши цільну філософську систему, своєрідний духовний пам'ятник епохи і людського розуму.

Суб'єктивний ідеалізм І. Фіхте

Дальший розвиток ідея активності суб'єкта пізнання та ідея свободи як принципу практичного розуму знайшли у вченні Іммануїла Фіхте (1762 – 1814), який проголосив себе послідовником Канта. Філософія Фіхте – це суб'єктивний ідеалізм, який все виводить і все пояснює з діяльності «Я» як творчого начала. «Я» у Фіхте – це водночас індивідуальне обмежене «Я» (свідомість людини) і «абсолютне «Я» (божественна свідомість). І в тому, і в іншому випадку «Я» – це свободна діяльність, а не субстанція раціоналістів. Фіхте є основоположником принципу – «дія породжує буття». Він досліджував проблему можливості наукового знання. Цьому присвячена основна праця мислителя «Науковчення», в якій «Я» постає як творець всього суцього і водночас як творець знання про нього (творець не тільки форм, а й змісту знання).

Перший акт цієї діяльності – самоусвідомлення себе, що виражається в тезі «Я є Я». Це самоусвідомлення (і самотворення) переростає в покладання (творення) «не – Я», чогось відмінного від «Я». Другий акт – «Я є не – Я» (антитеза). «Не – Я» виступає як об'єкт, який обмежує свободу «Я». Третій акт (синтез) – «Я є Я і не – Я» – є зняттям протилежності суб'єкта і об'єкта, ствердженням їх тотожності.

Об'єктивний ідеалізм Ф.-В.- Й. Шеллінга

Фрідріх Шеллінг не прийняв концепції Фіхте, в якій об'єкту (природі) задавалось позірне, несправжнє буття. Він переходить на позиції об'єктивного ідеалізму.

Його творчість розвивалася в кілька етапів:

1. Натурфілософські ідеї.
2. Створює філософію тотожності мислення і буття.
3. Увагу приділяє філософії релігії.
4. Оригінальна естетична концепція.

Він переносить центр ваги з суб'єкта на об'єкт. Вважав, що природа – це процес самотворчості, самореалізації Абсолюту, розуму. Вона – розум, який застиг у своєму бутті, має ступінчасту побудову (неживе, живе, людина), у творенні якої розум піднімався поступово від несвідомого життя до життя свідомого (в людині).

Система ідеалістичної діалектики Г.-В.-Ф. Гегеля

Післякантивський ідеалізм досяг найвищої форми і був узагальнений у філософії Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля (1700 – 1831).

Його дві ідеї мали продуктивне значення при розбудові його філософської системи:

- переосмислення співвідношення розсудку і розуму;
- розуміння ідеї (істини) як системи знання, що породжує себе в процесі розвитку.

Шлях, який долає свідомість для досягнення абсолютного знання, зображений Гегелем у «Феноменології духу» – першій його зрілій праці.

«Феноменологія духу» показова з огляду на реалізовані в ній такі ідеї:

1. Процес пізнання подано як циклічне повторення «опредметнення» (подолання її предметності), як покладання об'єкта і зняття цього покладання (фіхтевські теза – антитеза – синтез).

2. У «Феноменології духу» субстанція виступає як субстанція – суб'єкт.

3. «Феноменологія духу» побудована на принципі історизму.

Гегель оголошує логіку вченням не тільки про мислення, але й про форми буття, оскільки сутністю буття є мислення. Предметом його логіки стають категорії –

загальні поняття розуму, моменти в розвитку абсолютної ідеї. Розвиток ідеї по східцях (категоріях) – від найбільш абстрактних і однобічних визначень до конкретних і повних – становить зміст логіки. Найзагальнішими вузловими моментами є «буття», «сутність», «поняття».

Філософія Л. Фейєрбаха

Фейєрбах був учнем Гегеля. Головне завдання своєї філософії він вбачав у подоланні релігійного відчуження. Людина повинна бачити в іншій людині Бога, ставитися до неї як до Бога, а не поклонятись вигаданій нею сутності. Якщо мірою Бога є людина, тоді зникає сенс заклику бачити Бога в іншій людині.

Свою філософію Фейєрбах називав *антропологізмом*, оскільки людина проголошується основним предметом філософії. Суть антропологізму: людина постає як родова істота, тобто як істота, наділена рисами, притаманними людському роду взагалі. Такими родовими рисами він вважав мислення (розум), волю і чуттєвість (серце).

Філософія марксизму

До лівого крила молодогегельянців належали Карл Маркс (1818 – 1883) і Фрідріх Енгельс (1820 – 1895), творці марксизму.

Марксизм – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм).

Його завдання: звільнення робітничого класу (пролетаріату) від експлуатації та побудова вільного від соціального гноблення суспільства.

Класова боротьба проголошувалась рушійною силою історії, і на цій підставі виправдовувалось насильницьке захоплення влади, встановлення диктатури пролетаріату, яка буде правити на засадах революційної доцільності.

Філософією марксизму є матеріалізм, або, як його називали в радянському марксизмі, *діалектичний та історичний матеріалізм*. Вони поширили матеріалізм на розуміння історії і суспільних явищ – створили історичний матеріалізм, або матеріалістичне розуміння історії.

Згідно з Марксом, життя суспільства ґрунтується на матеріальному виробництві, яке включає продуктивні сили (знаряддя праці, кваліфікація робітника) і виробничі відносини (спосіб організації праці, який визначається формами власності на знаряддя виробництва). Він виокремив кілька універсальних етапів в історичному розвитку людства: первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм (з двома фазами – соціалістичною і власне комуністичною).

Стрижнем соціальної філософії Маркса (вчення про суспільство) є концепція базису і надбудови. Базисом (основою, головним чинником) він проголошував економічні відносини; надбудовою – політичні, правові, релігійні структури, а також ідеологію – політичні, правові, естетичні, моральні, філософські ідеї.

Філософія Маркса загалом вкладається в контури традиції німецької класичної філософії. Однак в одному аспекті вона виходить за них і постає як неklasична філософія. Це стосується інтерпретації філософії як ідеології. Ідеологія приховує, завуальовує справжні соціальні інтереси, вона є відображенням соціального буття. Отже, вона є ірраціональним не до кінця «прозорим творінням».

6. РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Філософська думка часів Київської Русі

Філософські начала розвинулися в культурі Київської Русі, держави, в кордонах якої наприкінці IX ст. об'єдналися споріднені племена, сформувавши високо розвинуту спільноту – українців-русичів. У межах киево-руської культури філософія виокремлюється як специфічний тип світопізнання і світорозуміння з-поміж міфологічного і релігійного світогляду, переплітаючись і співіснуючи з ними. Її піднесенню сприяли такі взаємопов'язані чинники:

1. Рівень тогочасного суспільного буття об'єктивно потребував для свого зростання нових світоглядних орієнтацій з пріоритетом розуму, авторитетом загального, що могла забезпечити лише філософія.

2. Атмосфера тогочасного суспільного життя з його демократичними традиціями розширювала простір для подальшого філософського виокремлення.

3. Культура киево-руського суспільства з широкою мережею монастирів, храмів, інших осередків освіти.

Духовні начала проукраїнської культури, зокрема релігія українців-русичів, запліднившись християнськими цінностями, одержали імпульс, енергію до існування в нових історичних умовах. Відомо, що на рівні всезагальних, теоретичних, абстрактних понять і уявлень язичницькі вірування поступалися християнським ідеям, які були досконалішими з огляду потреб дня – потреб вищого рівня пізнавального процесу.

Новий рівень тогочасної філософської думки українського народу засвідчують збережені писемні пам'ятки культури Київської Русі, які розкривають зміст, основні глибинні ідеї, концепції, стиль філософствування: «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід», «Слово» Кирила Туровського, «Повчання Володимира Мономаха», «Житіє» Бориса і Гліба, «Кієво-Печерський Патерик» та ін.

Не менш важливим джерелом української філософії є перекладна література, яку за спрямуванням змісту поділяють на кілька груп:

- перекладні Біблія та Євангеліє, праці отців церкви;
- християнська література повчального змісту, яка уславлює чернецтво, самозаглиблення, моральне вдосконалення;
- праці енциклопедичного змісту, що містять відомості не лише з богослов'я і філософії, а й з історії, медицини, біології, географії та інших галузей знань;
- праці з окремих галузей знань;
- твори філософського змісту.

Найавторитетнішими авторами перекладної літератури були: Василь Кесарійський (Великий), Григорій Богослов, Григорій Ниський, Іоанн Златоуст.

В Київській Русі філософія ще не мала визнання самостійної форми знання, не була сферою теоретичного освоєння світу. Вона набула значного поширення, стала засобом навчання широких кіл суспільства, що, безумовно, мало позитивний сенс.

Киево-руські мислителі створювали власне філософське бачення світу. Основні онтологічні проблеми вони розв'язували в контексті тогочасних поглядів на світ, зокрема його поділу на земний і потойбічний, небесний. Вони захоплювалися гармонією, розмаїттям земного світу як наслідків діяння Творця. Основою буття всесвіту вважали чотири основні елементи – воду, повітря, землю, вогонь. Всесвіт тлумачили як одвічну боротьбу Бога і Диявола, Добра і Зла. Філософській думці властивий був і дуалізм сприйняття і тлумачення часу. З одного боку, домінував так

званий лінійний час – від «створення світу» до «кінця світу». А з іншого – існувало й циклічне сприйняття часу, оскільки дні тижня, християнські свята, закономірно повторюючись, перебували у колообігу. Світ і все суще в ньому вважалося результатом творчості Бога, стверджувалася і принципова можливість такого пізнання, в якому особлива роль відводилася Слово (Логосу) як посереднику між Богом і людьми. Засобами пізнання вважалися слідування релігійним заповідям, молитви, спілкування з мудрими людьми і читання священних книг. Особлива роль у пізнанні відводилася «серцю» – своєрідному центру, місцезнаходженню думки, віри, волі та любові. У системі філософських поглядів мислителів людина – багатомірна цілісність, що поєднує тіло, душу й дух, роль яких різна. Сутність свободи полягала у виборі між шляхом спасіння через служіння Богу і шляхом гріха та смерті як розплати за людську гординю і непокору. Популяризувалась християнська ідея милосердя.

Філософія українського Відродження та бароко

З розпадом Київської Русі державницьку традицію українського народу успадкувало Галицько-Волинське князівство, а в XV ст. вона перейшла до Великого князівства Литовського. Ці суттєві суспільно-політичні зміни вплинули на зміст духовного життя тогочасної України.

Особлива роль у формуванні засад професійної української філософії належала гуртку київських книжників, зусиллями яких у другій половині XV ст. в українське культурне оточення вперше були включені твори «філософського змісту», із «суто філософськими інтересами».

Світоглядна установка свідомості в епоху Відродження все активніше спрямовувалася на людину, людську особистість, її духовний, внутрішній світ. Активно сприяли цьому й організовані наприкінці XV ст. в Галичині кириличні друкарні для випуску східнослов'янських книг. З'явилася мережа культурно-освітніх центрів, найвпливовішим серед яких був Острозький, заснований 1576 р. на Волині князем К. Острозьким (1526 – 1608). У своїй структурі центр мав академію, друкарню і літературний гурток. Острозька академія об'єднала плеяду визначних представників української культури, які зробили вагомий внесок і в історію вітчизняної філософської думки. Вони розробляли філософські ідеї ще в контексті релігійно-духовної творчості, здебільшого у річищі киево-руської філософської традиції. (Г. Смотрицький, К. Лукарис, К. Острозький, Х. Філарет, І. Вишенський, С. Пекалід та ін.).

У розвиток української філософії вагомий внесок зробили також братства, що виникли в Україні в останній чверті XVI – на початку XVII ст. як громадські центри оборони української духовної культури від сторонніх впливів. Одним із перших і найавторитетніших з-поміж братств було Львівське Успенське братство. При ньому з 1586 р. діяла школа. З її діяльністю пов'язані такі видатні постаті: М. Смотрицький, І. Копинський, К. Транквіліон-Ставровецький.

Значного авторитету і впливу набуло Київське братство, при якому 15 жовтня 1615 р. було відкрито школу. З її діяльністю пов'язані імена І. Борецького, Ф. Ієвлевича, І. Трофимовича-Козловського, К. Саковича.

Поступовий вихід філософської думки на професійний рівень пов'язаний з Києво-Могилянською академією (колегіумом), яка була створена у 1632 р. злиттям Київської братської школи і Лаврської школи – «гімназійну», заснованої у 1631 р. митрополитом Київським і Галицьким Петром Могилою.

Академія мала дев'ять класів. Філософський клас вважався одним із найвищих. Філософія складалася з трьох частин: філософії мисленної (розумової), зміст якої

охоплював загальні закони і форми людського мислення; філософії природної, або фізики, що зосереджувалась на вивченні природи, космології, астрології, мистецтва тощо, і філософії божественної, або метафізики, з її загальними принципами буття. Першою формою буття української філософії як самостійної сфери теоретичного знання була барокова схоластика з характерним для неї поєднанням ретроспективності (звернення до минулого) й традиціоналізму при розгляді глибинних філософських проблем.

Філософську традицію Києво-Могилянської академії репрезентує когорта мислителів: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Георгій Щербицький, Стефан Яворський, Симеон Полоцький та інші.

Філософія Г. Сковороди

Григорій Сковорода (1722 – 1794) – найвидатніша постать у культурному житті України XVIII ст. Він є творцем найзначнішого вчення в історії української філософської думки, він прагнув створити філософію життя, тяжіючи до ідей Платона. Сковорода зосередився на етико-гуманістичній проблематиці: у нього на передньому плані – людина і духовне начало в ній.

Сковорода створив *універсальний алегоризм* (іносказання), у якому предмети і явища осмислюються не в сукупності властивостей, не в цілісності, а лише в абстрактно-схематичному образі їх як символи.

Відповідав принципам барокової культури й *антитетичний метод* філософування Сковороди.

Антитетика – метод зведення суперечливих тверджень, жодному з яких не можна надати переваги.

Одним із основоположних принципів філософської системи Сковороди є вчення про двонатурність світу. Згідно з ним все суще складається з двох натур – видимої і невидимої, тобто матеріального й ідеального, тілесного і духовного тощо.

Принцип двонатурності світу Г. Сковороди органічно пов'язаний з його вченням про три світи. Він поділяв усе суще на три специфічні види буття – «світи»: великий, або макрокосм (Всесвіт); малий, або мікркосм (людина); світ символів, або Біблія.

Основний об'єкт його філософування – духовний світ людини, проблема її щасливого буття. Сковорода переконував, що кожна людина спроможна досягти щастя шляхом морального самовдосконалення, актуалізуючи в собі «внутрішню людину» – Бога. Центром цього складного процесу є *серце* – духовна субстанція, джерело життєдіяльності людини, яке він ототожнює з Богом.

Філософія Просвітництва й романтизму в Україні

Проблеми сутності людського щастя, його досягнення перебували в центрі уваги й просвітницької філософії, яка поширювалася в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В цей час поширилася популяризація західноєвропейської філософської думки. Активно перекладались філософські твори відомих західноєвропейських просвітників: Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Х. Вольфа, Ф. Шеллінга, Г.-В.-Ф. Гегеля.

Українські філософи-просвітники творили оригінальні філософські праці: «Философские предложения» Якова Козельського, «Логические наставления руководствующие к познанию и различению истинного от ложного» П. Лодія, «Об успехах греческих философов в теоретическом и практическом отношениях», «Задача философии», «О достоинстве философии, ее действительном бытии, содержании и частях» Йосипа Міхневича та ін.

Просвітницька традиція не була єдиною у тогочасному житті України. Вона контрастувала, перебувала у складній взаємодії з новим типом культури – романтизмом.

Романтизм – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили основну роль у пізнанні мистецтву.

Особливості романтизму:

- апеляція до ірраціональних глибин стихійно-творчих сил людини;
- значна роль ідеї нації та історизму;
- формування українського раціоналізму на основі «філософії серця».

Основні представники: М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, та ін.

Філософія української національної ідеї

Романтична тенденція актуалізує проблеми «людина – нація», «нація – світ», започатковує філософію національної ідеї. Розвиток української філософської думки відбувався в органічній єдності з пробудженням національної самосвідомості, прагненням українського народу національно і політично самовизначитись.

Виокремлюються прибічники *позитивістської орієнтації*, що апелюють до врахування реальних обставин, фактів, а не чуттєвих побажань і устремлень:

М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський.

Прибічники *інтегрального націоналізму*, в основі якого ідея формування нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності, їх шлях до національної мети – шлях свідомого українства, для якого Україна – не засіб, а мета, самодостатня цінність, яка мусить забезпечити на своєму ґрунті реалізацію всіх, зокрема й найвищих духовних потреб: І. Нечуй - Левицький, Б. Грінченко, М. Міхновський, Ю. Липа, Д. Донцов.

7. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

Позитивізм

Позитивізм (франц. positivisme – умовний, позитивний, побудований на думці) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Основні ідеї та настанови позитивізму:

1. Справжня наука не виходить за сферу фактів, за межі чуттєвого даного.
2. Наука, яка вивчає факти, є всемогутньою.
3. Суспільство також піддається науковому пізнанню.
4. Розвиток науки і техніки, а також соціології є запорукою суспільного прогресу.

Засновником позитивізму є французький мислитель Огюст Конт. Йому належить 6-томний «Курс позитивної філософії», надрукований у 1830 – 1842 рр.

Підґрунтям концепції Конта є *закон трьох стадій*:

1. *Теологічна, або фіктивна*, коли за явищами шукають надприродні сили – божества тощо.

2. *Метафізична або абстрактна*, коли за явищами вбачають абстрактні сутності і сили – субстанції, флогістони тощо.

3. *Наукова або позитивна*, коли між явищами відкриваються незмінні закони.

Одним з найвідоміших позитивістів «першої хвилі» є англійський мислитель Герберт Спенсер (1820 – 1903), багатотомна «Синтетична філософія» якого користувалася великою популярністю.

Він увійшов в історію філософії як творець *концепції еволюції*. Спенсер наголошував на трьох важливих моментах еволюції:

1. *Перехід від відокремленого стану елементів до зв'язаного (інтеграція, або концентрація)*. Перш ніж розвиватись, система повинна утворитись.

2. *Диференціація, тобто перехід від однорідного стану до різнорідного*. Йдеться, зокрема, про спеціалізацію органів, поділ праці в суспільстві тощо.

3. *Зростання порядку, перехід від невизначеності до визначеності*.

Махізм і емпіріокритицизм («друга хвиля» позитивізму)

До «другого» позитивізму прийнято відносити близькі за змістом філософські погляди відомого австрійського фізика Ернста Маха (1838 – 1916) і швейцарського філософа творця емпіріокритицизму Ріхарда Авенаріуса (1843 – 1896). Обидва вони мислили в руслі ідей і настанов позитивізму: філософію замикали на наукове знання (емпіричне й описове), на неї поширювали критерії науковості, вироблені для точної емпіричної науки.

Виникнення «другого» позитивізму спричинив крах ідеї «синтетичної» філософії Конта – Спенсера, криза механіцизму в науці (механічних моделей пояснення світу), яка постала у зв'язку з дослідженням електромагнітних явищ у фізиці, поява теорій-конструкторів, які не вкладались у межі традиційної гносеології, що розглядала пізнання як «копіювання» дійсності.

Філософію Мах зводив фактично до методології наукового пізнання. Він (як і Авенаріус) розглядав пізнання як процес прогресивної адаптації людини до середовища. Вважав, що основою наукового знання є не факти, а відчуття. Мах і Авенаріус «розклали» факти на складові елементи-відчуття, які проголошували вихідними «нейтральними» елементами досвіду. На основі цих елементів «конститується» світ; вони ж і є основою наукового пізнання.

Авенаріус висунув концепцію «принципової координації», згідно з якою об'єкт не існує без суб'єкта.

Конвенціоналізм А. Пуанкаре

Французький математик Анрі Пуанкаре (1854 – 1912) створив концепцію конвенціоналізму.

Конвенціоналізм – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

Суть цієї концепції полягає у тому, що принципи наукової теорії проголошуються довільними конструкціями, які умовно приймаються за істини. Іншими словами, на думку конвенціоналістів, вчені погоджуються вважати певні наукові твердження істинами, укладаючи конвенцію щодо їх істинності.

Конвенціоналізм виник і тому, що нові наукові теорії перестали бути «копіями» реальності й перетворились на теорії, що конструюють штучні реальності (теорії-конструктори).

Отже, конвенціоналізм виявив відносну самостійність і самодостатність наукової теорії, її (в певних межах) незалежність від емпіричних фактів, звільнив наукові концепції від жорстокої залежності від сфери фактів, як того вимагали позитивісти.

Неопозитивізм і аналітична філософія

Неопозитивізм – один із основних напрямів філософії ХХ ст., який зводить філософію до аналізу мови науки і намагається вилучити з науки поняття («метафізичні залишки»), які, на його думку, не ґрунтуються на фактах.

Заснований під впливом ідей математиків і логіків Готлоба Фреге (1848 – 1925) і Б. Рассела. Неопозитивісти підходять до наукової теорії як до логічної та мовної конструкції. В цьому виявляється вплив конвенціоналізму.

Центральною для неопозитивізму є проблема *значення* наукових висловів.

Аналітична філософія (назва походить від методу, яким користувалися його представники – аналізу мови).

До цієї течії належать: Б. Рассел, Д. Мур, Л. Вітгенштейн, Г. Райл, Д. Остін.

Мова розуміється як елемент життєдіяльності людини, вона функціонує як складова в різних життєвих ситуаціях («мова – гра»).

Представники аналітичної філософії різко розмежували філософію і науку, але не заперечували традиційної філософії (метафізики) як особливої сфери знання.

«Критичний раціоналізм»

Карл Поппер (1902 – 1994) – відомий мислитель ХХ ст. Вихідною концепцією його філософії є раціоналізм, тобто визнання провідної ролі в пізнанні теоретичних утворень – ідей, гіпотез, теорій.

Він піддав критиці позитивістську концепцію фактів як психологічну в своїй основі. Підкреслює недосконалість індукції, її нездатність гарантувати істинність всезагальних наукових суджень. На його думку, розум людини не є «чистою дошкою».

За Поппером, досвід (сфера фактів) не конституює (не творить), а лише контролює, відбраковує теорії. Людина починає пізнання, маючи певні упередження (гіпотези, ідеї), які при зіткненні з фактами заперечуються або вдосконалюються. При цьому вони ніколи не набувають статус абсолютних істин, а залишаються гіпотезами, які завжди зберігають вірогідність заперечення. Теорія містить необмежену кількість висновків, а контролювати можна тільки обмежену їх кількість. Ця можливість заперечення (фальсифікації) є принциповою відмінністю наукового знання від не наукового.

Можливість заперечення (доповнення, заміни) – фальсифікації – є принциповою ознакою наукового знання.

Він виступав за еволюційну модель розвитку науки, за якої гіпотези-істини, подібно до біологічних видів в еволюційному розвитку, народжуються, вдосконалюються, відмирають через заміну досконалішими. В цьому К. Поппер приєднується до *еволюційної епістемології* – сучасної течії в західній філософії, яка розглядає пізнання компонентом еволюції людини як виду, складником культурно-історичної еволюції людства.

Ірраціоналізм у сучасній філософії

Ірраціоналізм – вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

Каркегор і Шопенгауер – мислителі, яких вважають засновниками сучасного ірраціоналізму.

Ірраціоналізм проголошує основою світу і людини (отже, основою світогляду) волю, інстинкти, життєві поривання, протиставляючи їх розумові, вважаючи їх

такими, що вислизають з раціоналістичної схеми, непідвладні розумному пізнанню та регулюванню.

Одним із засновників ірраціоналізму Нового часу був датський теолог і філософ Сьорен Керкегор (1813 – 1855).

Основні погляди :

- зміщує центр філософської проблематики з гносеології до етики;
- обрав не всезагальні істини, а існування одиниці (одиночної конкретної людини), він абсолютизує одиницю, ставить її над родом;
- різко виступив проти всевладдя розуму (і відповідно принципу необхідності) у філософії;
- розум, пізнання він розглядає як щось вороже вірі, людському існуванню взагалі, як те, що обтяжує людський вибір. Бог у його вченні є ірраціональною істотою;
- у концепції моралі Керкегор виділяє естетичний (тобто чуттєвий), етичний (заснований на розумі) і релігійний рівні моралі.

Своєрідність його концепції полягає в тому, що він розмежовує і навіть протиставляє і релігійний рівні моральності. Він різко виступив проти ототожнення божественного і людського.

Артур Шопенгауер (1788 – 1860) – німецький філософ, засновник волюнтаризму.

Волюнтаризм – філософська течія, яка проголошує основою світу волю, протиставляючи її розуму.

Світ, за Шопенгауером, існує тільки для суб'єкта як його уявлення, тобто як предмет свідомості.

Згідно з його ученням, за кожним конкретним феноменом «світу уявлень» приховується його «ідея», всезагальне.

«Філософія життя»

Наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. в Європі набула популярності «філософія життя», найпомітнішими представниками якої були Ф. Ніцше, З. Фрейд, А. Бергсон, які відійшли від онтологічної та гносеологічної проблематики. Їх мало цікавив об'єктивний світ і наукова істина, а більше хвилювала людина, світ людського життя. А сама людина розглядалася ними насамперед як земна біологічна істота - з волею, інстинктами, підсвідомим.

Філософія життя – напрям у некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній, психологічній формах) основним предметом філософії.

Фрідріх Ніцше. Центральним поняттям його філософії є «життя», виявами якого є «становлення» і «воля». Він змальовує динамічну, процесуальну картину світу. Життя – постійне становлення, бродіння, процес. «Воля» у Ніцше – рушійна сила будь-яких процесів у неорганічному світі, боротьба за виживання, за розширення власного Я, самоствердження. Це – воля до влади.

Людину Ніцше розглядає як біологічну, недовершену, хвору істоту, оскільки в ній тваринні інстинкти значною мірою підмінені розумом.

Він заперечував абсолютність моральних цінностей, зокрема добра. Ніцше заявив: «Бог – помер».

Він одним з перших зафіксував конфлікт між біологією людини і культурою.

Психоаналіз

Близькі до філософії життя ідеї розвивав засновник психоаналізу австрієць Зигмунд Фрейд (1856 – 1939).

Психоаналіз – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Людину він трактував переважно як біологічну істоту з притаманними їй потягами до задоволення і агресії, а культуру – як чинник, що блокує ці біологічні поривання людини. Досліджуючи неврози (психічні зриви), Фрейд дійшов висновку, що причини їх коріняться у сфері підсвідомого.

Концепція психоаналізу внутрішньо суперечлива. З одного боку, розум (свідоме) постає лише як маска несвідомого, як щось позбавлене самості, самодієвості, а з іншого – свідоме здатне перемагати несвідоме (долати неврози), тобто наділене самістю.

Анрі Бергсон (1859 – 1941). Основною категорією його філософії є життя, яке він розуміє як «творчу еволюцію», «життєвий порив».

В основі концепції «творчої еволюції» перебуває своєрідна інтерпретація часу. В розуміння часу внесено ідею часовості людського буття (людське існування - це постійне співвідношення минулого досвіду, минулих переживань і сучасного; це і націленість на майбутнє, проект майбутнього).

«Творча еволюція» мислиться ним як не детермінований, тобто позбавлений причинної зумовленості процес. В пізнанні людини він розрізняв *інтелект* і *інтуїцію*.

Прагматизм

Прагматизм виник у США наприкінці XIX ст. і набув найбільшого впливу в першій чверті XX ст.

Прагматизм (грецькою *pragma* – справа, дія) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підкорення навколишнього середовища і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

Засновник прагматизму Чарльз Пірс (1839 – 1914). Він розглядав «мислення (пізнання) як діяльність спрямовану не на понятійне відображення світу, а виключно на регулювання стосунків між організмом і середовищем, на витворення оптимальних реакцій на задоволення його здатностей пристосування.

Суть прагматизму, за Пірсом, полягає в тому, що поняття предмета ототожнюється з пов'язаними з ним практичними наслідками.

Пірс переосмислює і проблему істини. Він ототожнює її з практичною ефективністю знання.

Вільям Джемс (1842 – 1910) надає прагматизму соціально-утилітарного забарвлення. Для нього істина – не просто практичність, а насамперед корисність ідеї. Будь-яка теоретична проблема набуває значення лише через відношення до потреб чи інтересів людини.

Джон Дьюї (1859 – 1952) розглядав пізнання як пристосування людини до мінливого середовища. Пізнання, дослідження тлумачив як засіб трансформації неконтрольованої ситуації в контрольовану. Мислення вносить чіткість і гармонію в ситуацію, в якій панували нечіткість і сумніви.

Дьюї розглядав ідеї як інструменти, засоби розв'язання проблем. Тому його вчення іноді називають *інструменталізмом*.

Феноменологія

Феноменологія – (грецькою *phainomenon* – той, що з'явився) – вчення про феномен, даний людині в досвіді чуттєвого пізнання.

Феноменологія заявила про себе однією з най унікальніших течій у філософії ХХ ст., яка на основі виробленого нею оригінального методу аналізу свідомості намагалася розв'язати основні філософські проблеми буття і пізнання.

Творцем феноменології був німецький мислитель Едмунд Гуссерль (1859 – 1938). Він запропонував методологічну процедуру, назвавши її *феноменологічною редукцією*. Суть цієї редукції полягає у тому, що людина «бере в дужки» віру в існування світу, припиняє дію тези про існування світу. Мета редукції – відкрити діяльність свідомості, яка анонімно супроводжує життя людини в світі.

На думку Гуссерля, актам свідомості властива *інтенціональність* – націленість, спрямованість на предмет.

Аналіз відношення відповідності (кореляції) певних актів свідомості і типів суцього, яке в них дається, Гуссерль назвав *інтенціональним аналізом*.

Феноменологія розробила оригінальну методологію дослідження свідомості, аналіз всього спектру свідомості. Гуссерль розробив філософську *методологію аналізу живої, діючої свідомості*.

Екзистенційна філософія

Екзистенціалізм вважають однією з провідних течій філософії Західної Європи ХХ ст.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* – існування) – суб'єктивістське вчення, в якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

Представниками цієї течії є німецькі мислителі М. Гайдеггер (1889 – 1976) і Карл Ясперс (1883 – 1969), французькі філософи Жан-Поль Сартр (1905 – 1980), Габріель Марсель (1889 – 1973) і Альберт Камю (1913 – 1969). Ранній Гайдеггер, Сартр і Камю намагалися розв'язати проблему буття людини в світі, не вдаючись до ідеї Бога, тоді як пізній Гайдеггер, Ясперс і Марсель (особливо два останніх) розглядали цю проблему в органічному зв'язку з ідеєю Бога.

Головною метою дослідження екзистенціалістів є існування людини, яке, на їх думку, є джерелом сенсу всього суцього.

8. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ (ОНТОЛОГІЯ)

Проблема буття у філософії

Проблема буття – одна з перших проблем, які намагалась розв'язати філософія. Вчення про буття називається *онтологією* (грецькою *on, ontos* – суще і *logos* – поняття, розум). Термін вживається у філософії з ХVІІ ст.

Проблему буття вперше порушили елеати. Парменід, який вважав буття основою світу, дійшов парадоксального висновку: що існує тільки буття, а небуття не існує, бо якщо людина думає про небуття, то воно постає як буття. Отже, буття з самого початку постало як загадка філософії.

У різних філософських системах поняття «буття» набувало різного значення і визначалось через відношення його до таких понять, як «небуття (ніщо)» і «суще». Ніщо – це заперечення буття. В сучасній філософії буття визначають через суще. Під суцим філософи розуміють «оформлене», «обмежене», «визначене» буття, все те,

що можна помислити в предметній формі. Річ, людина, атом, вітер, почуття, поняття – це суще, яке може мати буття або небуття.

Існує три основні концепції буття:

- матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним суцим;
- ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням (ідеальним суцим);
- неklasична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність суцому як усталеному, оформленому, завершеному.

Сфери буття: матеріально-просторовий світ, живі істоти, людина і соціальний світ, свідомість (психіка), формально-логічні предмети, матеріально-змістові поняття, цінності, світ фантастичних утворень тощо. Всі вони разом утворюють світ людини як горизонт, у якому дається будь-який предмет.

Вчення про світ.

Поняття буття пов'язане з поняттям «світ», яке близьке за значенням до слів «свій», «община».

В найдавніші часи поняття «світ» означало єдність, цілісність, упорядкованість всього суцого. Джерелом цієї єдності та упорядкованості світу було життя общини.

З освоєнням природи і виникненням держави «світ» набув широкого значення – світ-космос греків, християнський (мусульманський, Піднебесна) світ, Новий і Старий світ.

Далі, з часом формується натуралістичне розуміння світу.

Перед онтологією як вченням про світ постали такі проблеми: як виник світ (підстави існування світу); яка будова світу (шари або сфери буття); який характер відношень між речами світу (категорії як найзагальніші характеристики цих відношень).

Підстави існування світу.

На питання щодо підстав існування світу (способів визначення світу) можливі такі відповіді: світ існує сам через себе, не маючи підстав поза собою; світ існує через Бога; світ існує (визначається) через буття свідомості.

До першої відповіді вдаються матеріалісти, які розуміють під світом сукупність матеріальних речей. Такий світ, на їх думку, не потребує потойбічних причин для свого існування. Матерія вічна, незнищувана, вона лише перетворюється з однієї форми на іншу.

Об'єктивний ідеалізм також зводить світ до сукупності матеріального суцого. Світ ідей як самостійне суще притаманний хіба що вченню Платона. У мислителів-ідеалістів Нового часу ідеї не становили самостійної сфери буття. Ідеалізм тлумачить світ як матеріальне суще, яке вивчає наука. Ідеалісти вважають, що світ створений Богом.

Сфери буття світу.

До традиційних проблем онтології належали поділ світу на окремі сфери та обґрунтування цього поділу.

Уже Платон протиставляв буття світу ідей та буття світу речей. Арістотель висунув концепцію «східців істот» (мінерали, рослини, тварини, людина, божество), яка вибудовується за принципом зростання довершеності.

За нового часу проблема поділу світу на окремі сфери тісно переплітається з проблемою класифікації наук.

У класичній німецькій філософії чітко окреслилися сфера природи і сфера духу.

Матеріалістична онтологія розвиває своє вчення про форми руху матерії, які є водночас і рівнями організації матерії. Концепція «форм руху» проводить ідею еволюції.

Прикладом онтології, яка утворилася на засадах нового розуміння буття і суцього, є *«критична онтологія»* німецького філософа Миколи Гартмана (1882 – 1950) – одна з найбільш відомих онтологічних концепцій ХХ ст.

Вихідними поняттями онтології М. Гартмана є реальне та ідеальне буття.

Категорії як структури буття

Проблема категорій в історії філософії.

Категорії – загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ); загальні форми мислення.

На ранніх порах категоріальні схеми, згідно з якими упорядковувався світ, залежали від соціального життя людини.

Першу систему категорій запропонував Арістотель. Його категорії – це щось на зразок сучасних мовних форм – іменника, дієслова, прикметника тощо.

Середньовічна філософія проблему категорій (як загальних ідей) розглядала як одну з тем дискусії між номіналістами і реалістами. Номіналісти вважали категорії іменами (назвами), яким нічого не відповідає в дійсності. А реалісти стверджували, що категорії як загальне існують і в речах і в думках.

Раціоналізм Нового часу, продовжуючи традицію реалістів, вважали категоріями форми мислення (вроджені ідеї, схильності розуму), яким за установленим Богом порядком відповідають форми буття.

Емпірики, які схилились до номіналізму, дійшли висновку, що категорії як щось загальне не дані в досвіді.

I. Кант розумів під категоріями апріорні форми споглядання та розсудку.

Г.-В.-Ф. Гегель вважав категорії найбільш загальними поняттями, «щаблями» розвитку абсолютної ідеї.

Марксизм прийняв тезу про тотожність форм мислення (суб'єктивної діалектики) і форм буття (об'єктивної діалектики).

У сучасній філософії проблема категорій зазнала радикальної трансформації. Неопозитивізм фактично ігнорує проблему категорій.

Екзистенціалісти аналізують екзистенцію, буття, яке не є предметом, суцим. Екзистенція позбавлена категоріальних визначень, за винятком часовості.

Постмодерністські течії зводять категорії до ідеологічних схем.

У ХХ ст. нові онтологічні концепції поділили буття на різні сфери – неживу, живу природу, сферу духу, ідеальних предметів і піддали аналізу категоріальні структури цих сфер.

Основні категорії онтології.

Субстанція. Категорія субстанції була провідною в онтології Нового часу. В загальних рисах субстанцію мислили як *основу світу, абсолютне буття*, яке існує безвідносно.

Значення поняття «субстанція»:

- незмінна основа мінливих явищ;

- субстрат як носій певних властивостей, те, що з'ясує властивості в щось єдине.

Простір і час. Це основні форми (властивості, характеристики) матеріального світу, матеріального суцього. Вони відмежовують матеріальні речі від ідеального буття (буття Бога, чисел, цінностей).

Поняття «простір» охоплює дві фундаментальні риси матеріального суцього – його протяжність і місце серед інших суцчих.

Час також відображає дві фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме *тривалість і черговість* подій.

Простір і час взаємодоповнюють одне одного. Простір – єдина категорія, через яку можна визначити час. Розрізняють дві основні концепції простору і часу – субстанційну і реляційну. У розумінні простору і часу співіснують дві традиції – натуралістична і культурологічна.

Причинність. Це певний тип відношення між речами.

Вчення про причинність іноді називають *детермінізмом*.

Поведінка живих істот краще описується *цільовою детермінацією*.

Сфера соціального буття ґрунтується на детермінації, основою яких є *мотиви*. У сфері фігур і чисел детермінація виступає як *функціональна залежність*.

9. ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

Діалектика є осягнення суперечностей у їх єдності

Георг Гегель

Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах. Вона спирається на такі фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодія, відношення. *Поняття зв'язку відбиває взаємообумовленість речей і явищ. Взаємодія відображає процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного. Відношення характеризує взаємозалежність елементів певної системи.*

Поняття закону

Закон – це зв'язок між сутностями, який є: а) об'єктивним; б) необхідним; в) загальним; г) внутрішнім; д) суттєвим; е) повторювальним.

Можна виділити три групи законів:

1. Часткові закони, притаманні лише певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології тощо).

2. Загальні закони, притаманні усім або багатьом формам руху матерії (закони математики, кібернетики, закони збереження).

3. Універсальні закони (закони діалектики).

Слід розрізняти закони природи і закони суспільства.

З категорією «закон» пов'язана категорія «закономірність». Це сукупна дія багатьох законів, що конкретизують, наповнюють певним змістом закономірність розвитку природи і суспільства.

Діалектика спирається на три основні, універсальні закони: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення. Вони називаються основними, універсальними законами діалектики, тому що діють у природі, суспільстві та пізнанні.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні

Щоб з'ясувати суть закону необхідно розкрити зміст таких категорій, як якість, кількість, властивість, міра, стрибок. *Якість* – це тотожна буттю визначеність. *Властивість* як категорія визначає одну із сторін речі. Якість речі визначається виключно через її властивості. Між властивістю і якістю існує діалектичний взаємозв'язок. *Кількість* – філософська категорія, що відображає такі параметри речі, явища чи процесу, як число, величина, обсяг, вага, розміри, темп руху, температура тощо. *Міра* – це межа кількісних змін, в рамках якої предмет залишається тим, чим він є, не змінюючи своєї якості як сукупності корінних його властивостей. Стрибок означає перехід від старої якості до нової.

Таким чином, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні конкретизується через ряд категорій, котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загального закону розвитку. Даний закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості у будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на запитання, *як, яким чином відбувається розвиток і рух всього суцього.*

Закон єдності та боротьби протилежностей

Закон відображає фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, котра полягає в тому, що всі її предмети, явища і процеси мають *суперечливі* моменти тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою. Для з'ясування сутнісних моментів закону необхідно розглянути категорії, що його конкретизують.

Тотожність – це *рівність предмета самому собі.*

Два види тотожності: 1) тотожність одного предмета; 2) тотожність багатьох предметів (процесів, явищ тощо).

У будь-якому предметі тотожність і відмінність є *протилежностями*, які взаємодіючи, зумовлюють одна одну. *Взаємодія цих протилежностей є суперечністю.*

Закон заперечення заперечення

Це один з основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність у процесі розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності.

В основі закону лежить *діалектичне заперечення* як об'єктивний і суттєвий момент процесу розвитку. Діалектичне заперечення означає не просте знищення чи механічне відкидання старої якості, а її подолання *зняття*.

Процес розвитку відношення протилежностей у рамках певної суперечності має такі етапи: 1) вихідний стан об'єкта; 2) розгортання протилежностей, роздвоєння єдиного, перетворення об'єкта – набуття нового якісного стану (перше заперечення), поява нових протилежностей; 3) розгортання нових протилежностей, роздвоєння єдиного (як нової якості), перетворення об'єкта – набуття нової якості (друге заперечення) і т. д. В цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес розвитку – запереченням заперечення.

Сутність закону полягає у відображенні напрямку і форми процесу розвитку в цілому.

Принципи діалектики:

- принцип матеріалістичного монізму;
- принцип єдності діалектики буття і діалектики мислення;
- принцип загального зв'язку;
- принцип загального розвитку явищ у світі.

Категорії діалектики.

Категорії – це універсальні форми мислення.

Категорії діалектики – універсальні логічні форми мислення, в яких відображаються загальні зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності.

Основними категоріями діалектики є: буття, матерія, рух, розвиток, простір, час, суперечність, антагонізм, кількість, якість, міра, стрибок, заперечення, становлення, одиничне і загальне, причина і наслідок, форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, частина і ціле, система, структура, елемент і т. ін.

Альтернативи діалектики.

Альтернативами діалектики є:

- метафізика;
- софістика;
- еkleктика;
- догматизм;
- релятивізм.

10. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ «ЛЮДИНА – ПРИРОДА»

Проблема взаємодії людини з природою в історії філософії

Філософське вирішення проблеми «людина - природа» мало певні особливості та рівні осмислення на різних етапах розвитку: в античній філософії, в середньовічній, в епоху Відродження, в Нові часи та в умовах сьогодення.

Антична філософія

Філософське осмислення взаємодії «людина – природа» прослідковується майже у всіх представників античної доби і в часовому вимірі датується початком боротьби філософії з міфологією. Міфи пояснювали все, з чим людина стикалась безпосередньо.

Проблемі «людина – природа» в античні часи приділяли велику увагу філософи Платон, Емпедокл, Арістотель, Лукрецій Кар, неоплатоніки.

Так, Платон прийшов до висновку, що людина і природа – єдине ціле, але з певними відмінностями.

В своїх геніальних здогадках про розвиток тваринного світу Емпедокл доводив, що потвори, які раніше жили на землі, загинули тому, що не змогли пристосуватись до умов, які змінились на землі: змінився клімат, змінились рослинність і тваринний світ, змінився і характер їжі.

Арістотель прийшов до висновку, що природа ділиться на ряд рівнів: світ неорганічної природи, органічна природа, рослини, тварини, людина. Людина органічно входить у світ природи, «розлита» в ній.

Проблема «людина – природа» посідає значне місце в поглядах мислителя стародавнього Риму Лукреція Кара. У своїй знаменитій поемі «Про природу речей», він стверджує думку про те, що тільки наукове пізнання природи здатне урегулювати ставлення людини до природи. Він вперше порушує питання про зв'язок розвитку історії природи з історією людей.

Погляди античних мислителів виражали квінтесенцію античності стосовно взаємодії людини з природою, де природа обожнювалась.

Середньовічна філософія

Розпад Римської імперії знаменував собою занепад античного мистецтва, літератури, філософії. Намагаючись зберегти ідейний зміст античної філософії, пристосовуючи його до нових суспільно-економічних умов, неоплатоніки дали поштовх до розвитку нових поглядів на природу, що знайшло своє відображення вже в XI ст. в боротьбі двох схоластичних напрямків - номіналізму і реалізму.

Чільне місце проблема «людина – природа» займає у філософії Фоми Аквінського. Він зайняв позицію психофізичної єдності людини, яка стала домінуючою в католицькій філософії.

В епоху Відродження Бог ототожнювався з природою. Одні філософи розчиняли природу в Богові, інші – Бога в природі.

Значним завоюванням філософської думки цього часу був розвиток натурфілософії. Усі ідеї оформлювались у пантеїстичне розуміння Всесвіту.

Проблема «людина – природа» у Нові часи

Мислителі цієї епохи (Ф. Бекон, П. Гассенді, П. А. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо та ін.) розглядали людину як істоту, яка виникла з природи.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що в системі «людина – природа» остання є домінуючим началом.

Філософське осмислення цієї проблеми знайшло широке висвітлення в класичній німецькій філософії та в марксизмі.

Гегель у «Філософії природи» зазначав, що ставлення суспільства до природи обумовлене її егоїстичними мотивами. Люди прагнуть до того, щоб використати природу для своїх потреб, виснажують її сили, знищують. Природа і людина протиставлені одне одному.

К. Маркс приходять до висновку, що людина зв'язана з природою генетично, але, на відміну від інших живих істот, людина – найбільш універсальна, і чим вищий її універсалізм, тим універсальніша сфера тієї неорганічної природи, в якій вона живе. Основною проміжною ланкою між людиною і природою є праця, в якій розвивається її трудова діяльність.

Філософський аспект проблеми взаємодії «людина – природа» в умовах сьогодення

Філософський аспект проблеми «людина – природа» нині включає:

а) *питання, пов'язані з баченням суті і перспектив подальшої взаємодії суспільства і природи, тобто проблеми, пов'язані з шляхами майбутнього розвитку цивілізації;*

б) *філософське обґрунтування змісту поняття «людина – частина природи», а в кінцевому підсумку – співвідношення законів природи і законів розвитку суспільства;*

в) *проблема свободи людини, рівень залежності її від природи;*

г) *з'ясування співвідношення змісту понять «об'єктивний світ» і «природа».*

Сучасні екологічні проблеми і філософське розуміння їх вирішення

Починаючи з середини 60-х років ХХ ст., з кожним роком все тривожніше звучить голос людства, занепокоєного порушенням в екобалансі.

Екологічні проблеми не є «винаходом» останніх десятиліть. Уже стародавні римляни скаржилися на забруднення вод Тібру, а афіняни – вод афінського порту Пірею, куди сходилися кораблі зі всього Середземного моря.

І в епоху античності, і навіть ще в недалекому минулому (до середини ХХ ст.) природа з успіхом «заліковувала» рани, завдані їй людиною. Ситуація різко змінилася у другій половині ХХ ст., коли швидке зростання людства, використання невідповідних часом технологій, успадкованих нами від минулих епох, гонитва за негайними економічними вигодами, ігнорування законів розвитку природи і суспільства тощо привели нас до сумного, але логічного наслідку – екологічної кризи.

Зі зростанням екологічної небезпеки суспільство шукало і шляхи виходу з неї. З позицій філософського осмислення такими шляхами є:

- подальше технічне освоєння природи, але воно повинно спиратись на якісно нові технології, які будуть максимально враховувати закони розвитку біосфери; техніка відділила людину від природи, нинішні технічні системи повинні наблизити людину до природи;
- необхідна наукова обґрунтованість співвідношення рівня розвитку виробництва з потребами суспільства і дотримання цього співвідношення під опікою духовних, приватних і громадських організацій;
- формування на всіх рівнях екологічної культури населення.

11. СВІДОМІСТЬ ТА ЇЇ СТРУКТУРА

Поняття «свідомість»

Для конкретного розгляду проблеми необхідно визначитись в поняттях, близьких за змістом до поняття свідомості. Часто на означення здатностей людини користуються поняттями психіка, свідомість, мислення.

Психіка – це здатність живої істоти чуттєво сприймати світ і емоційно реагувати на нього.

Свідомість людини – нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

Свідомість людини прийнято розглядати як певний процес, потік переживань, що складається з окремих актів - сприймання, міркування, пригадування, хотіння, оцінювання та ін. Розрізняють три види актів свідомості – мислення, воління та емоційні переживання.

Мислення – один із найважливіших актів свідомості, який полягає в оперуванні абстрактними поняттями.

Проблема свідомості в історії філософії

Кожна епоха формує власне уявлення про свідомість, зміст якого значною мірою залежить від домінуючого світогляду.

Концепції свідомості, що існували в історії філософії, умовно можна поділити на два типи: індивідуалістські та колективістські.

Індивідуалістські розглядали як вихідне (абсолютне) свідомість окремого індивіда, а суспільні форми свідомості (форми культури) – мораль, релігію, мистецтво, право – як похідне, таке, що створене індивідуальною свідомістю.

Колективістські концепції, навпаки, вихідними вважали суспільні форми свідомості, наявну культуру, а індивідуальну свідомість розглядали як щось похідне.

Щодо ідеологічної орієнтації колективістська традиція тяжіла до тоталітаризму (підпорядкування особи загалу), а індивідуалістська – до лібералізму, коли загальне розуміють як суму інтересів індивідів.

Свідомість в контексті відношень людини до світу і до власного тіла

Свідоме відношення людини до світу (умовно – «технологічний вимір» свідомості) виявляється як вміння оперувати речами, або як об'єктивне знання речей. Найпростіший акт свідомості – *сприймання*.

Другий вимір свідомості (умовно – «соціальний») є вияв свідомості у ставленні людини до інших людей.

Свідоме відношення людини до світу, до інших людей і до самої себе – це відношення, опосередковане формами культури. Схематично свідомість можна подати як відношення:

(Я) → { знання, норми культури } → (світ, інші люди, власне тіло).

Виникнення свідомості

У виникненні та розвитку свідомості важливу роль відіграла мова.

Мова – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

У контексті проблеми свідомості мова виконує дві важливі функції:

1. Є способом вияву ідеального змісту свідомості. І. Кант виділив три головні такі способи: *слово* (власне мовний, або інтралінгвістичний, чинник); *жест* (позамовний чинник, хоча мова танцю, наприклад, може бути красномовнішою від слів); *інтонація* (екстралінгвістичний фактор). Згідно з цією логікою свідомість може реалізовуватися (й відповідно забезпечувати процес спілкування) у трьох мовних нормах: *вербальній* (словесній), у формі *зображення* та *музичній*, які найчастіше переплітаються.

2. Мова є специфічним буттям, що формує свідомість.

Складний феномен свідомості передбачає природні засади – розвинутий мозок, використання знарядь праці, родовий спосіб життя і, нарешті, мову. Без жодного з них свідомість не відбулась би.

Найістотнішим у визначенні свідомості є те, що вона є відношенням людини до світу, опосередкованим формами культури. Свідомість – це сприйняття світу людиною у формах культури (поняттях, ідеях, категоріях, нормах культури).

Ознаки (властивості) свідомості та її структура

Основними ознаками (властивостями) свідомості є:

Ідеальність – найзагальніша форма існування свідомості як суб'єктивної реальності.

Опосередкованість мовою. Як ідеальна, свідомість існує тільки в матеріальній формі свого вираження – мові.

Інтенціональність (лат. *intento* – прагнення). Свідомість завжди є усвідомленням чогось. Вона спрямована на певну предметність.

Виокремлюють два невіддільні типи інтенції свідомості: *первинну* – спрямовану на світ явищ, і *вторинну* – спрямовану на духовний, божественний світ.

Здатність творити і відтворювати ідеї.

Структура свідомості має два вияви: компонентний (змістовний) і рівневий.

Компонентний. Охоплює складові, необхідні для діяльності людини: а) *знання* або когнітивну сферу свідомості (відчуття, сприймання, уявлення, поняття, судження тощо); б) *цінності, потреби, інтереси, емоційні стани*, що обґрунтовують і стимулюють активність, або мотиваційна сфера свідомості; в) *програми* (проекти, плани, цілі) або нормативно-проективна сфера свідомості.

Рівнева структура свідомості. У рівневій структурі свідомості З. Фрейд виокремлює такі елементи: а) *несвідоме* або «Воно»; б) *свідоме* або «Я»; в) *несвідоме або «Над - Я»*.

Свідомість набуває своєї завершеності та цілісності через самосвідомість, яку розглядають у двох аспектах:

- як усвідомлення людиною самої себе, свого становища у світі, своїх інтересів і перспектив, тобто власного «Я»;

- як спрямованість свідомості на саму себе або усвідомлення кожного акту свідомості. Ці підходи до розуміння самосвідомості є взаємодоповнюючими.

Самосвідомість – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Самосвідомість виконує такі функції: *самопізнання; самопостереження і самоаналіз; самооцінки; саморегуляції*.

Філософія виокремлює такі основні типи відношення свідомості до світу: а) *пізнання*; б) *практика, ціннісне ставлення до світу*.

12. ГНОСЕОЛОГІЯ. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сутність пізнання у філософській традиції

Пізнання є специфічним різновидом духовної діяльності людини, процесом осягнення навколишнього світу, отримання й нагромадження знань. А знання – це інформація про світ, яка існує у формі певної суб'єктивної реальності, ідеальний образ дійсності. Іншими словами, пізнання і знання відрізняються одне від одного як процес і результат. Процес пізнання охоплює певну кількість взаємоорганізованих елементів: об'єкт, суб'єкт, знання як результат дослідження.

Гносеологія як специфічна теорія пізнання набула динамічного розвитку в XVII – XVIII ст., постаючи в різних концепціях: *емпірична; сенсуалістична; раціоналістична; ірраціоналістична; інтуїтивістична; діалектико-матеріалістична*;

В умовах сучасного філософського плюралізму характерним є прагнення філософів до синтезу найплідніших гносеологічних ідей та концепцій, розроблених різними напрямами, школами, течіями. При цьому кількість гносеологічних концепцій, спрямованих на науку, значно переважає орієнтованих на позанаукові форми ставлення до світу. В першому випадку йдеться про сцієнтичні течії – неореалізм, постпозитивізм, аналітичну філософію, структуралізм та постструктуралізм, у другому – про антисцієнтичні течії (екзистенціалізм, філософську антропологію, герменевтику, феноменологію, різні філософсько-релігійні течії).

Постпозитивізм – сучасна форма позитивістської філософії, що прийшла на зміну логічному позитивізму. Її представниками є К. Поппер, Т. Кун, Й. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулін та ін.

Аналітична філософія охоплює широке коло гносеологічних ідей, представлена працями Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, В. Куайна, Дж. Остіна, Р. Карбача та ін.

Структуралізм і постструктуралізм досліджували філософське та гуманітарне знання. Якщо представники структуралізму (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М.-П. Фукс) головну увагу приділяли структурі зазначених видів знання, то постструктуралісти (Ж. Дерріда, А. Дельоз та ін.) намагались усвідомити структуру та все «позаструктурне» у знанні під кутом зору їх ґенези та історичного розвитку.

Герменевтика головну увагу приділяє дослідженню особливостей гуманітарного знання, способів його здобуття та відмінностей від природознавства, намагається

виявити спільне й відмінне у пізнанні та розумінні. Представниками цього напрямку в гносеології є Х. Гадамер, Ю. Хабермас, М. Гайдеггер, П. Рікьор та ін.

Еволюційна епістемологія – напрям у західній філософсько-гносеологічній думці, головна мета якого – виявити ґенезу та етапи розвитку пізнання, його форм та методів у контексті еволюції живої природи. Одним з найплідніших її варіантів є *генетична епістемологія* швейцарського філософа Жана Піаже (1896 – 1980).

Чуттєве та раціональне в пізнанні

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін., які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й всесвітньої історії. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах. Це – відчуття, сприймання та уявлення.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Відчуття можна розділити на зорові, слухові, дотичні, смакові, нюхові. Як правило, відчуття є складовою більш складного образу - сприйняття.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Раціональне пізнання найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Виділяють два основні рівні мислення – розсудок і розум.

Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Основою форм мислення (логічних форм) є поняття, судження та умовивід, на основі яких вибудовуються складніші форми.

Поняття – форма мислення, яка відображає загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях.

Судження – форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Раціональне пізнання пов'язане не тільки з чуттєвими, але й з нераціональними (ірраціональними, надраціональними) формами пізнання. Водночас пізнання тісно пов'язане з *розумінням*, що є головною категорією герменевтики – впливової течії в сучасній філософії.

Наукове пізнання – це процес (система знань), який розвивається і охоплює два рівні – емпіричний та теоретичний. На емпіричному рівні переважає живе споглядання – чуттєве пізнання. Раціональний момент та його форми (поняття, судження) хоча й присутні, але підпорядковані чуттєвості.

Емпіричне, дослідне випробування спрямоване безпосередньо на об'єкт і опанує його за допомогою таких засобів, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент, аналіз, індукція.

Теоретичному рівню наукового пізнання властиве переважання раціонального моменту – понять, теорій, законів та інших форм, пов'язаних з діяльністю мислення (абстрагування, дедукція).

Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія, які є вузловими ланками побудови і розвитку знання на вищому, теоретичному рівні.

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Гіпотеза – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Теорія – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Головні елементи теорії:

- вихідні засади – фундаментальні поняття, принципи, закони, аксіоми;
- ідеалізований об'єкт – абстрактна модель істотних якостей та зв'язків, речей і явищ;
- логіка теорії, націлена на з'ясування структури та зміни знання;
- сукупність законів та тверджень, виведених із засад певної теорії відповідно до певних принципів.

Важливим елементом теорії є закон.

Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Методологія наукового пізнання

Науковими методами емпіричного дослідження є *спостереження* – цілеспрямоване сприйняття явищ дійсності (їх опис та вимірювання), *порівняння* та *експеримент*, які передбачають активне втручання в процеси.

Серед наукових методів теоретичного дослідження найпоширенішими є формалізація, аксіоматичний та гіпотетико-дедуктивний методи.

Формалізація – відображення змістовного знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

Аксіоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб теоретичного дослідження, що передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводить твердження про емпіричні факти.

У науковому дослідженні застосовуються загальнологічні методи та засоби дослідження: *аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, індукція, дедукція, аналогія, моделювання*.

13. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Філософія права: поняття і предмет

Філософія права – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Філософсько-правова проблематика привертала до себе увагу мислителів ще давнього світу. Тільки наприкінці XVIII ст. завдяки ініціативі німецького юриста Г. Гуго з'явилося в науковому вжитку поняття «філософія права». Самостійною філософською дисципліною філософія права стала завдяки зусиллям Гегеля, який у 1820 році видав знамениту «*Філософію права*».

Підходи Гуго й Гегеля щодо змісту філософії права набули подальшого розвитку у філософсько-правових концепціях *неогегельянства* (Ю. Біндер, В. Дільтей, Р. Кронер, Б. Кроче, К. Паренц), *неотомізму* (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Месер, А.Ауер), *екзистенціалізму* (В. Майхофер, Е. Фахнер, Г. Кон, К. Косціо), *неопозитивізму* (Г. Харт, О. Вайнбергер, П. Колер, М. Пришінг, П. Штрассер) тощо.

Предметну сферу сучасної філософії права визначають проблеми природи і сутності права, його специфіка та особливості, співвідношення права з іншими соціальними нормами, питання сенсу, місця і значення права в системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, про методи пізнання, систему цінностей тощо.

Сутність права

Право – це принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах.

Право – це загальна і необхідна форма свободи у суспільних відносинах людей.

Право – це загальна справедливість.

Отже, смисловими компонентами права, його об'єктивними сутнісними особливостями, принципами є формальна рівність, єдиний масштаб, рівна міра свободи індивідів та загальної справедливості, які загалом виражають природу, сенс і специфіку права, фіксують розуміння права як самостійної сутності.

Правова рівність – рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

Формально право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути (у згоді з загальним масштабом і рівною мірою правової регуляції) своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт.

Право – це лише рівний для різних людей формалізований шлях до набуття прав на різні речі, предмети, блага, а не їх роздавання порівно кожному.

Дозволи і заборони, які продукує право, формують нормативну структуру свободи в суспільному бутті людей, межі досягнутої свободи, між свободою і несвободою на відповідному етапі суспільного розвитку.

Розуміння права як рівностей (загального масштабу і рівної міри свободи людей) охоплює собою і справедливість як його внутрішню властивість і якість. Справедливість належить до поняття права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, яка, власне, тому і справедлива, що втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає загальну правомірність (суть, начала права, сенс правового принципу загальної рівності й свободи).

Справедливість – це самовияв, самосвідомість, самооцінка права, водночас і правова оцінка всього не правового. Іншого принципу, окрім принципу права, справедливість не має.

Право і закон

Закон і право, на переконання українського філософа М. Драгоманова, є вираженням волі народу, і тільки на цьому має бути побудований закон. Тому право часто визначається як *владна загальнообов'язковість* того, що офіційно визнається і встановлюється як закон у конкретний час і в конкретному суспільному просторі. За такої тотожності права і закону вживається поняття «*позитивне право*».

Правовий закон – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності й конкретності.

Загальнообов'язковість правового закону зумовлюють:

- об'єктивна природа права, що постає як воля законодавця;
- об'єктивні умови, необхідні для появи та дії правових законів, тобто міра зрілості соціуму.

Право або правовий закон мають різні форми своєї буттєвості: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми тощо.

Право, правовий принцип погодження співбуття і дії різних видів соціальних норм (моралі, етики, релігії тощо) здатні надати цим соціальним регуляторам певну системну єдність.

Людина і право

Право само по собі не є дієвим. Діють вільні люди, які у своїх взаємовідносинах є суб'єктами права. Суб'єкт (особа) тому й виступає правовим суб'єктом, що уособлює правове буття, принцип права і виступає його носієм і реалізатором. Тож правоздатність і правосуб'єктивність людей є правовими характеристиками вільних індивідів у їх взаємовідносинах, а також необхідними формами реалізації цієї свободи людей, тобто буття права.

Право – явище історичне. Історизм стосується як буття права, так і форм його вияву. Так, в античному світі панувала доволі проста система: вільні люди – суб'єкти права і раби – об'єкти права. У середньовіччі вже не було такої поляризації між правоздатністю вільного і безправ'ям раба. Різний соціальний статус певної групи людей зумовлював і різні рівні прав людей у загальній феодальній системі прав – привілеїв. Тому права тогочасної людини були становими правами.

Становлення і розвиток прав людини нерозривні з еволюцією змісту самого принципу правової рівності у різні епохи і в різних суспільних утвореннях.

Правова держава

Домінуюча в сучасному світі демократична концепція правової держави має своєю основою ідею народного суверенітету як підвалини і джерела державного суверенітету, зокрема внутрішнього.

Народний суверенітет – концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, які поширюються на все населення і всю країну і визначають зміст законів та порядок суспільного буття.

Державний суверенітет – верховенство, належність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

Прикметними ознаками правової держави є:

- верховенство і домінування правового закону та постійне утвердження суверенітету народу;
- визнання й захист прав і свобод, забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків людини і громадянина;

- організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади на законодавчу (парламент і представницькі органи місцевого самоврядування), виконавчу (уряд, виконавчі установи на місцях), судову (органи правосуддя і нагляду);
- чітке визначення повноважень держави, її органів і службових осіб;
- взаємна відповідальність особи і держави;
- організація ефективного контролю і нагляду за реалізацією правових законів і режиму законності на принципах права.

Основний принцип правової держави полягає в тому, щоб усі його вертикальні і горизонтальні рівні, всі складові були пронизані правом.

Правова держава – держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Громадянське суспільство

Громадянське суспільство – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Отже, основою громадянського суспільства є право свідомі вільні громадяни та їхні добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення громадян і правовий закон.

Громадянське суспільство має складну і змінювану структуру: це комплекс соціальних груп, приватних осіб, їх асоціацій та інститутів (сім'я, школа, церква, клуби, спілки, товариства, громадські організації, рухи, політичні партії), взаємодія яких регулюється громадянським правом.

14. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФСЬКОГО РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬСТВА (ФІЛОСОФІЯ СУСПІЛЬСТВА)

Природа суспільства у філософській традиції

Принципи кожного філософського напрямку нерідко використовувалися для осягнення таємниць суспільства, розв'язання проблеми «людина – суспільство». Чи не першими були щодо цього античні мислителі (Платон, Арістотель, Епікур та ін.) зі своїми теоретичними уявленнями про соціум як систему співжиття людей.

В епоху домінування середньовічного християнського світогляду поза конкуренцією в поглядах на суспільство був соціальний універсалізм, а філософською основою був неоплатонізм. Суспільство ототожнювалось з «тілом Христа».

Однак уже в XVII – XVIII ст. відновлюються ідеї Епікура про суспільство. Мислителі Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо знову актуалізували ідеї добровільної угоди між людьми як вихідного принципу влаштування громадського життя.

Вже у XIX ст. знову відроджуються ідеї соціального універсалізму, щоправда, у складнішій інтерпретації. Ними опікувались філософи Жозеф де Местер (1753 –

1821), Луї де Бональд (1754 – 1840), пізніше Огюст Конт, який у своїй «Соціології» знову висунув окреслене ще Б. Паскалем уявлення про людство як єдину Людину.

У Великобританії над цими проблемами працював Едмунд Берк (1729 – 1797).

Соціологи, передусім англієць Джон-Стюарт Мілль (1806 – 1873) і особливо Герберт Спенсер, продовжували розвивати «універсальну» теорію суспільства.

Дещо інакше інтерпретував суспільство Е. Дюркгейм, розглядаючи його як здійснювану солідарність, композицію різноманітних ідей, вірувань, почувань (релігійних, моральних, естетичних, правових, політичних), що реалізуються завдяки посередництву індивідів.

На підставі аналізу різних підходів до соціального, суспільного, а отже, і суспільства можна стверджувати про двоаспектність сучасного тлумачення суспільства. З одного боку, це суспільство постає як система зв'язків і стосунків, у якій і завдяки якій люди, взаємодіючи між собою і природою, здійснюють свою життєдіяльність. У такій інтерпретації поняття «суспільство» означає не просту сукупність індивідів, що проживають спільно, а систему зв'язків і стосунків, у які вступають індивіди, виявляючи свою сутність. А з іншого боку, суспільство – це особлива форма інтеграції життєдіяльності індивідів у цілісність як реальність, що може успішно функціонувати тільки завдяки участі духовної енергії кожного індивіда. Тобто суспільство є певною єдністю і спільністю, яка виявляє себе в об'єднаності, спільності, упорядкованості життя й функціонує як єдине конкретне ціле.

Суспільна система має свої підсистеми, функціонування яких забезпечує розвиток суспільства, суспільне відтворення. Серед таких підсистем виокремлюють:

- «матеріальну», або економічну, сферу суспільного життя як сферу спеціалізованого виробництва, розподілу, обміну і споживання «речей»;
- «соціальну» – сферу виробництва і відтворення безпосереднього людського життя, або «світ соціальних груп»;
- «організаційну» (політичну) – як сферу спеціалізованого виробництва суспільних відносин та ідей;
- «духовну» – як сферу спеціалізованого духовного виробництва, інформації.

Онтологія соціального

Люди як об'єкти і суб'єкти суспільного буття характеризуються не лише індивідуальними ознаками і якостями, а й мають загальнозначуще – соціально-зумовлене обставинами їх суспільного існування: умовами матеріального виробництва, соціальним устроєм, політичною організацією, рівнем суспільної свідомості й культури. Постає питання суспільної природи соціального. Як правило, соціальним вважають усе те, що характеризує співіснування людей і що є відмінним від їх природної, біологічної основи. Виникає воно як системна характеристика, інтегральний ефект безпосередньої чи опосередкованої взаємодії людей. Без такої взаємодії соціальне неможливе.

Соціальність можна класифікувати як *діяльне спілкування* людей, що забезпечує якісну своєрідність їх життя як суспільного. Людину як носія суто соціальних якостей позначають поняттям «особа». Тобто особа – це індивід, що пройшов *процес соціалізації* – засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві.

Як особа, кожна людина займає в соціальній системі кілька позицій. Кожна з цих позицій, передбачаючи певні права і обов'язки, називається *статусом*. Серед кількох статусів, як правило, виокремлюють головний, або інтегральний, який і

визначає місце в суспільстві конкретного індивіда. Соціальний статус виявляє себе як у зовнішній поведінці і вигляді (одязі, мові та інших ознаках соціально-професійної належності), так і внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях та ін.). Статус може бути *приписаним* і *набутим (досягнутим)*, *природним* і *професійно-посадовим*.

Соціальний статус визначає конкретне місце індивіда в даній соціальній системі. Залежно від цього він мусить задовольняти низку вимог, які ставить перед ним суспільство. Сукупність таких вимог становить зміст соціальної ролі.

Соціальна роль – сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

Кожний статус передбачає кілька ролей, які, за Т. Парсонсом, характеризуються п'ятьма основними прикметами:

- емоційна: одні ролі потребують емоційної стриманості, інші – розкнутості;
- спосіб одержання: одні приписуються, інші – завойовуються;
- масштаб: частина ролей сформульована і чітко обмежена, інша – розмита, невизначена;
- формалізація – дія в межах установлених правил або довільно;
- мотивація – спрямування на особисте чи загальне благополуччя тощо.

Від того, з якими структурами соціального буття пов'язана особа, визначають її *соціальне походження* (наприклад, із службовців або службовець, із селян або селянин, з робітників або робітник).

Отже, соціальне є сукупністю певних, особливостей суспільних відносин, взаємно інтегрованих індивідами чи певними групами у процесі спільної діяльності, які виявляються у їх ставленні один до одного, до свого місця і ролі в суспільстві, до явищ і процесів соціального життя. Тільки в процесі взаємодії індивіди впливають один на одного, сприяючи тому, що кожний із них стає носієм і виразником певних соціальних якостей.

Форми організації суспільного буття

Суспільство є системною сукупністю індивідів, які, взаємодіючи, перебувають у певних зв'язках і стосунках, забезпечуючи свою життєдіяльність. Ці взаємовідносини можуть набувати найрізноманітнішого змісту: демографічного, економічного, національного, професійного, політичного тощо, відповідно до чого формуються й певні об'єднання людей, різного рівня загальності (широти) – «соціальні спільності».

Соціальна спільність – реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

Всі спільності поділяються на два найзагальніші види: *аморфні* та *групові*.

Значно важливішою і суттєвішою різновидністю соціальних спільностей є *соціальні групи* – основна структурна одиниця суспільства, його «субкомпонент».

Соціальна група – обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

Малі та середні соціальні групи

Малі соціальні групи (мікросоціальні спільноти) – спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, стійкого спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

Характерні риси малої соціальної групи: нечисленність складу, просторова близькість учасників, тривалість існування; спільність трудових цінностей, норм і зразків поведінки, добровільність вступу до групи.

Вони бувають *формальними*, або *офіційними* і *неформальними*.

Малі соціальні групи мають лідера – особу, здатну впливати на членів групи, здійснювати контроль і координацію спільної діяльності для досягнення мети.

Сім'я як мікросоціальна група – соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

Сім'я як історичне явище в своєму розвитку пройшла кілька етапів, форм. Їй передували період *проміскуїтету*.

Первинною формою сім'ї вважають *кровноспоріднену*, потім – *групова сім'я*, далі – *парна сім'я*, *патріархальна сім'я*.

Основними суспільними функціями сім'ї є: *репродуктивна; рекреативна виховна; господарсько-побутова*.

Середні (локальні) соціальні групи – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

Ними, як правило, є численні об'єднання людей (від кількох тисяч до десятків мільйонів). За професійними ознаками – це працівники конкретного заводу, фабрики або певної галузі виробництва. З огляду на територіальні особливості – жителі конкретного населеного пункту (села чи міста), області чи регіону.

Великі соціальні групи як основні суб'єкти суспільного розвитку (класи, нації)

Великі соціальні групи (макросоціальні спільноти) – довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства.

До таких об'єднань відносять: суспільні класи, етнічні об'єднання (нації, народності, племена), вікові верстви (молодь, пенсіонери) тощо.

Великі соціальні групи є основними суб'єктами суспільного розвитку. Серед них особлива роль належить класам, які з'явилися на історичній арені суспільного життя понад 5 тисяч років тому.

Нині поняття «клас» дедалі рідше використовується для характеристики соціальної структури суспільства, поступаючись місцем поняттю «страта», що лежить в основі теорії соціальної *стратифікації та соціальної мобільності*.

Страта – реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних позиціях або на основі спільної справи, яка зумовлює конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення іншим соціальним спільнотам.

Об'єднання людей у групи відбуваються за статусними ознаками: владними, майновими, професійними, освітніми тощо.

До великих соціальних груп, які відіграють надзвичайно важливу роль у суспільному житті, належить і нація – феномен, що все очевидніше стає центром подій сучасної світової історії, привертаючи до себе небувалий інтерес.

Формується нація завдяки *єдності кількох чинників*.

1. *Географічний.*
2. *Антропологічно-етнічний.*
3. *Культурний.*
4. *Історичний.*
5. *Морально-психологічний.*
6. *Економічний.*

Нація – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

15. СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА

Відношення суспільства і природи є складною і багатоаспектною проблемою. Ми розглянемо єдність і відмінність суспільства і природи, аналіз систем «суспільство – природа», основні етапи розвитку взаємодії суспільства і природи, сучасну екологічну ситуацію, шляхи і методи розв'язання соціально-економічних проблем.

Найважливіші характеристики складових географічної оболонки

Літосфера – верхня тверда оболонка земної кулі, до складу якої входять земна кора та верхня частина мантії.

Атмосфера – це газоподібна оболонка Землі.

Гідросфера – це сукупність вод планети, переривчаста водна оболонка Землі між атмосферою і земною корою.

Біосфера – це сфера існування живої речовини, найскладніша природна підсистема географічної оболонки.

Антропосфера, соціосфера, біотехносфера

У суспільстві можна виділити різні взаємодії, що впливають на стійкість системи «суспільство – природа». Це взаємодія між протилежними елементами (державами різних політичних орієнтацій), між тотожними елементами (державами – членами НАТО в питаннях війни і миру), взаємодія між різними елементами (різноманітні види людської діяльності і охорона природи).

Для визначення тенденцій подальшого розвитку системи «суспільство – природа» важливе значення мають особливості суперечностей, що виникають в середині цієї системи внаслідок взаємодії її елементів.

Значний науковий інтерес становить питання про сферу взаємодії суспільства і природи. В сучасній науковій літературі ця сфера не має однозначної назви. Деякі автори сферу взаємодії суспільства і природи називають техносферою (А. Е. Ферсман), інші – біотехносферою (Ю. К. Плотніков), антропосферою (К. Н. Дьяконов), соціосферою (Е. В. Гірусов, А. Д. Урсул). Трапляються й інші назви.

Певного поширення набула точка зору, згідно з якою історію взаємодії суспільства і природи поділяють на 4 періоди: 1) привласнення, 2) аграрний, 3) індустріальний, 4) ноосферний. Ця класифікація ґрунтується на різних принципах. Перший період – привласнення – ґрунтується на способах здобування засобів існування. Другий і третій відповідають домінуючому виду виробництва –

сільськогосподарському чи промислового. Четвертий період пов'язується з виникненням ноосфери.

Географічне середовище

Одним із найважливіших понять соціальної філософії є поняття географічного середовища. Людина живе на Землі в межах тоненької сфери, саме тут вона реалізує свої творчі сили. Ця зона називається географічним середовищем. Географічне середовище – це сукупність предметів живої і неживої природи, залучених на даному етапі розвитку суспільства у процес суспільного життя і які, таким чином, є необхідними умовами існування і розвитку суспільства. До географічного середовища належать земна кора із корисними копалинами, ґрунти, луки, ліси, води, болота, рослинний і тваринний світи, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери. Тобто та частина природи, яка є об'єктом діяльності людини і насамперед виробництва. Із розвитком суспільства географічне середовище розширюється, до його складу залучається дно океанів, Північний і Південний полюси, різноманітні родовища, космічний простір тощо. Змінюється і його роль у житті людини.

Людина постійно змінює і вдосконалює географічне середовище у відповідності з потребами розвитку суспільства.

Закономірно, що і географічне середовище суттєво впливає на саму людину. Умови життя формують стиль і спосіб життя людей, їхню психологію, звичаї, традиції, форми одягу, специфіку харчування.

Люди давно помітили залежність розвитку суспільства від географічного середовища. Певна частина мислителів навіть абсолютизувала роль географічного середовища або окремих його елементів у житті суспільства. Такі ідеї зустрічаються вже у Демокріта, Гепократа, Геродота, Полібія, Страбона, пізніше – в окремих мислителів середньовіччя і Нового часу. Французький філософ-просвітник *Шарль Монтеск'є* (1689 – 1755) вважається засновником *географічного детермінізму* як окремого напрямку в розвитку філософської думки. Він розвинув ідею про провідну роль географічного середовища, зокрема клімату в житті людей, культурі й історії народів.

Ідеї *географічного детермінізму* (іноді в літературі він називається географічним напрямком у соціології) розвивались французьким соціологом і економістом А. Тюрго (1727 – 1781), англійським істориком Г. Боклем (1821 – 1862), російськими вченими і публіцистами, багатьма іншими мислителями минулого століття.

Геополітика – це політична доктрина, яка абсолютизує роль географічного середовища у житті держави. Історично вона виникла як спроба дати «теоретичне» обґрунтування загарбницької політики окремих держав, посилення на життєву «необхідність» приєднати до своїх земель певну територію сусідніх держав чи здобути вихід до моря, завоювати певні шляхи сполучення тощо.

Одним із теоретичних засновників геополітики – німецький географ і етнограф Фрідріх Ратцель (1844 – 1904). Він розглядав народи (держави) як живі організми, які, щоб жити, розмножуватись, мусять вести боротьбу за «життєвий простір». Саме він обґрунтував роль географічного середовища у житті народу до рівня абсолютної цінності.

Екологія та екологічні проблеми в Україні

Екологія – це наука про навколишнє середовище, оселю, людину, її взаємодію із цим середовищем і шляхи забезпечення умов для її життя.

Україна здобула статус незалежної держави і вступила в новий історичний період свого розвитку. За природними умовами вона є однією з багатьох країн світу, що дає підстави з оптимізмом дивитися у майбутнє. Територія України займає площу 60355 тис. га. Близько 95% її території рівнинна частина, а на долю гірських систем Карпат та Криму припадає лише 5%. Ліси займають 19% її території.

Разом з тим Україна є однією з найбільш неблагополучних в екологічному відношенні країн Європи. Чого варта лише одна ЧАЕС! Це результат непродуманої і екологічно необґрунтованої господарської діяльності керівних структур колишнього СРСР. Адже економіка України формувалась без урахування об'єктивних потреб та інтересів її народу, в той час як фінансування природоохоронних заходів здійснювалась за залишковим принципом. Внаслідок цього її економіка перенасичена хімічними, металургійними та гірничорудними виробництвами із застарілими технологіями і значним руйнівним впливом на навколишнє середовище.

У складному стані перебувають земельні ресурси та ґрунти України. Її земельний фонд (60, 4 га) характеризується високим рівнем освоєності. Розораність території становить 56%, чого немає в жодній країні світу.

Внаслідок екстенсивного розвитку сільського і лісового господарства, водних і хімічних меліорацій відбувається інтенсивний розвиток ерозійних процесів, ущільнення орного шару ґрунту, зниження його родючості, ослаблення стійкості природних ландшафтів України. Стан ґрунтів у цілому досяг критичного і перебуває на грані виснаження. Це зумовлено тривалим екстенсивним використанням земельних угідь, і особливо ріллі, що не компенсувалося рівнозначними заходами з відтворення родючості ґрунтів.

Внаслідок нераціонального застосування засобів хімізації сільського господарства в ґрунтах накопичуються залишки мінеральних добрив і пестицидів.

Велике занепокоєння викликає стан водних ресурсів та способи їхнього використання. Це насамперед води рік, озер, боліт, ставків, водосховищ та підземні води. На півдні Україна омивається водами Чорного і Азовського морів. В Україні протікає 22 тис. річок загальною довжиною більш як 170 тис. км. Основні запаси води знаходяться в північній і північно-західній частині, а в південних областях води не вистачає. На річках створено 1087 водосховищ, зроблено близько 28 тис. ставків, 7 великих каналів.

Залишається гострою проблема забруднення поверхневих та підземних вод переважно органічними речовинами, сполуками азоту, фенолами, нафтопродуктами, а також важкими металами. На території України нині діють 193 стабільні осередки забруднення підземних вод, експлуатуються 303 великі водозабори підземних вод, де якість води погіршується внаслідок техногенного впливу.

Головна причина повільного зниження викидів і зменшення рівнів забруднення – використання застарілих і неефективних технологій.

Значно погіршилась екологічна ситуація в Україні внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. При руйнації конструкції блока стався викид значної кількості радіонуклідів у навколишнє середовище.

Екологічна ситуація в Україні з метою її оздоровлення потребує мобілізації зусиль усіх урядових і неурядових організацій, вчених, виробників, господарських і контролюючих органів, громадськості.

Народонаселення – передумова та суб'єкт історичного процесу

Поряд із природним середовищем суттєвим фактором розвитку суспільства є народонаселення. Цю сторону природи людини вивчає наука *демографія*. Вона досліджує динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, її склад і розвиток, народжуваність, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками, вступ до шлюбу і розлучення тощо.

Об'єкт дослідження демографії – демографічна система, до складу якої входять люди і демографічні відносини (відносини, в які вступають люди у багатогранному процесі відтворення населення).

Демографічна система, по-перше, внутрішньо спрямована на самозбереження, само відтворення, і, по-друге, це – цілісність, динамічна система, яка змінюється з історичним розвитком суспільства.

Природний приріст населення – різниця між кількістю народжених і померлих на даній території за певний період часу, здебільшого за рік.

Поряд із коефіцієнтом народжуваності важливим показником стану демографічної системи є характеристика *типу відтворення населення*. Що таке відтворення населення? Це постійне оновлення поколінь.

Дослідниками суспільства, економістами, соціологами, політиками часто використовується поняття *демографічна ситуація*. Це насамперед стан таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, вступ до шлюбу і розлучення, склад і розміщення населення на певній території у відповідний період часу тощо.

Демографічна політика – система спеціальних заходів, спрямованих на досягнення у майбутньому бажаного для суспільства типу або рівня відтворення населення.

В останні десятиріччя в Україні, як і в усьому цивілізованому світі, спостерігається тенденція до зниження народжуваності.

У чому вбачають причини зниження народжуваності демографи? З цього питання є кілька концепцій: 1) теорія «перешкод»; 2) теорія зміни ціннісних орієнтацій; 3) теорія витіснення потреби у дітях; 4) інтегративна теорія або теорія народжуваності як адаптивної реакції сім'ї до всієї сукупності умов життя людей.

Якісний стан населення

Важливою характеристикою демографічної системи є якісний стан населення. Що це таке? Насамперед, це стан здоров'я, освіта, кваліфікація населення тощо. А тому оптимальний тип відтворення населення забезпечується за допомогою демографічної політики, спрямованої на розширене відтворення не тільки з точки зору кількісних показників, а й якісних характеристик.

Найголовніший показник якісного стану населення – стан здоров'я людей. У зв'язку з цим вся діяльність людства, зокрема держави, має бути зорієнтована на відтворення здорової, повноцінної людини.

16. ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

*Багато в світі дивних див,
Та найдивніше з них – людина.*

Еєріпід

Проблема людини як унікального творіння Всесвіту належить до «вічних» філософських проблем, оскільки будь-яка філософська традиція в основі свого змісту має відношення людини до світу.

Релігійно-міфологічна антропософія

Перші цілісні уявлення про людину зародилися не у філософії і не в науці, а проявились у надрах релігійно-міфологічної віри: міфологія Давнього Сходу, антична релігійно-міфологічна традиція, християнська традиція (Біблія – Старий завіт) тощо.

У міфологічній свідомості поява і розвиток людини нерозривно пов'язані з ґенезою Космосу, з природою, невід'ємною частиною якої вона себе вважала.

До XIX ст. у європейській думці панівною була *теїстична антропологічна концепція*. Згідно з нею людина є актом божественного творіння.

Натуралістична (наукова) антропософія

На сьогодні немає єдиної наукової теорії походження людини. Найпоширенішою є еволюційна концепція, з утвердженням якої в XIX ст. почалося інтенсивне наукове осмислення проблеми антропогенезу.

Еволюційний процес, як правило, поділяють на три стадії.

- 1. Космічна еволюція.** Розпочалася приблизно 10 млрд років тому.
- 2. Біологічна еволюція.** Розпочалася приблизно 3 – 4 млрд років тому.
- 3. Культурна еволюція.** Розпочалася 2 – 3 млн років тому.

Філософські проблеми антропогенезу

Філософська антропологія – напрям, завданням якого є системне вивчення й обґрунтування сутності людського буття та людської індивідуальності.

Філософи на різних етапах розвитку філософії прагнули розгадати природу людини, віднайти в ній щось своєрідне, завдяки чому людина є людиною. Водночас зміст, розуміння цього сутнісного чинника інтерпретувалися по-різному, що цілком закономірно з огляду на різні епохи, в яких жили філософи, і на надзвичайно складний та суперечливий об'єкт вивчення – людину. Тому доцільними є виокремлення не якогось одного, а кількох невід'ємних ознак людського, зокрема: *наявність розуму; соціальність; цілеспрямована діяльність; здатність творити символи; духовність.*

Біологія і культура в генезисі людини

Біологічні відмінності людини від тварини:

1. Дитина людини, порівняно зі звірятами, народжується неготовою до самостійного життя.

2. Період статевого дозрівання людини в три-чотири рази триваліший, ніж у найближчих до неї приматів.

Спроби осмислити проблему людини, керуючись не вірою, а розумом і фактами, а саме на цьому ґрунтуються науковий і філософський підходи, неодмінно виводять на одну з двох відповідей.

1. Зачатки трудової діяльності в поєднанні з природним добром зумовили трансформацію природи людини.

2. Зміни природи людини зумовлені сильними мутаціями (відпрацьовуються ймовірні механізми, що спричинили неспеціалізований стан органів дитини при народженні, а також ретардацію).

Перехід від тваринної істоти до культурної передбачає наявність певних біологічних передумов:

- *культура може існувати лише в спільноті, яка забезпечує неперервний процес само відтворення культури;*

- *основою культури є розум, а його передумовою - високо розвинутий мозок, який визначає здібності істоти;*

- *культура – це діяльність, яка передбачає застосування знарядь праці.*

Сфери буття людини

В бутті людини можна виділити такі сфери: тілесність, свідомість, соціальність і духовність.

До виникнення філософської антропології, філософи, як правило, абсолютизували певний вимір людини. Так *біологізаторські концепції* надають перевагу тілу. *Психологізаторські* – психіці (свідомості). *Соціологізаторські* абсолютизують соціальний вимір людини. *Культурологізаторські концепції* розглядають людину як передусім релігійну, моральну чи правову істоту.

Відношення між різними сферами буття людини передбачають взаємовплив, взаємодетермінацію, тобто охоплюють як прямий, так і зворотний вплив.

Тіло – психіка (свідомість).

Тіло – соціальність.

Тіло – культура.

Загалом структура сфер буття людини тіло – свідомість – соціальність – культура відкриває доступ до розуміння багатьох явищ людського життя.